

**М. РЫСКУЛБЕКОВ атындагы
КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Н. ИСАНОВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК КУРУЛУШ,
ТРАНСПОРТ ЖАНА АРХИТЕКТУРА УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 08.22.646 диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК: 338.439(053.2) (575.2)**

Токторов Кубаныч Кадырмаматович

**Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын инновациялык
өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизми**

08.00.05 - экономика жана эл чарбасын башкаруу

**экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Бишкек - 2022

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин бухгалтердик эсеп жана экономикалык анализ кафедрасында аткарылды

Илимий кеңешчи: **Кантороева Гулзат Кантороевна,**
экономика илимдеринин доктору,
К. Ш. Токтомаматов атындагы
Эл аралык университеттин профессору

Расмий оппоненттер: **Жумабаев Жамалгазы,**
экономика илимдеринин доктору, М. Рыскулбеков
атындагы Кыргыз экономикалык университетинин
бухгалтердик эсеп, анализ жана аудит
кафедрасынын профессору;
Карбекова Азиза Баймаматовна,
экономика илимдеринин доктору, Б. Осмонов
атындагы Жалал-Абад мамлекеттик
университетинин экономика, эсеп жана каржы
кафедрасынын профессору;
Умарова Мария,
экономика илимдеринин доктору, К. И. Скрябин
атындагы Кыргыз улуттук агрардык
университетинин колдонмо информатика жана
маалыматтык технологиялар кафедрасынын
башчысы, доцент.

Жетектөөчү мекеме: Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университетинин экономика кафедрасы, дареги:
Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Жибек-Жолу пр-
тиси 394

Диссертациялык ишти коргоо 2022-жылдын 22 - декабрында саат 11.00 дө М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин жана Н. Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин алдындагы Д 08.22.646 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Тоголок Молдо көч., 58

Диссертация менен М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин (Бишкек шаары, көч. Тоголок Молдо 58), жана Н. Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин (Бишкек шаары, Малдыбаев көч., 38 б) китепканаларынан жана таанышууга болот, www.keu.kg.

Автореферат 2021-жылдын 21- ноябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, экономика
илимдеринин кандидаты, доцент

Кадыралиев А.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Ааламдашуу шартында айыл чарбасын өнүктүрүүнүн эң маанилүү стратегиялык артыкчылыктары болуп илим менен билимдин, техника жана технологиянын жетишкендиктерин өнүктүрүүнүн негизинде өндүрүштү тынымсыз жаңыртууга мүмкүндүк берген илимий-техникалык прогресс жана инновациялык процесстер эсептелет.

Айыл чарбасы калкты азык-түлүк жана өнөр жайды чийки заттар менен камсыз кылган материалдык өндүрүштүн маанилүү тармактарынын бири болуп саналат. Өлкөнүн калкынын жашоо деңгээли анын айыл чарбасынын канчалык өнүккөнүнөн көз каранды. Азыркы кезде Кыргыз Республикасынын (КР) айыл чарбасы жай темп менен өнүгүп жатат, анткени көптөгөн кооперативдер менен дыйкан чарбаларда жер иштетүү үчүн техникалык каражаттар, техникалар, шаймандар, жер семирткичтер, чарбаны инновациялык өнүктүрүүгө жумшай турган акча каражаттары жетишсиз болууда.

Айыл чарба жана кайра иштетүү тармагы КРнын экономикасынын стратегиялык маанилүү тармактарынын бири болуп өлкөнүн экономикасын өнүктүрүүдө жана азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууда чечүүчү ролду ойнойт. Агрардык сектордун маанилүүлүгү экспорттук потенциалды өстүрүүнүн, калкты иш менен камсыз кылуунун, өнөр жай ишканаларын жергиликтүү сырьелук ресурстар менен, ал эми калкты тамак-аш азыктары менен камсыз кылуунун мүмкүндүгү менен шартталган.

Кыргыз Республикасынын 2018-2040-жж.карата өнүгүү стратегиясында Кыргызстан өзүнүн географиялык жана климаттык артыкчылыгын пайдаланып, аймактык жана ЕАЭБдин рыногунда экологиялык таза, органикалык айыл чарба өндүрүмүн жеткирүүчүлөрдүн алдыңкысы болуу, өлкөнүн агроөнөр жай секторунда орто жана ири кайра иштетүүчү ишканаларды, өндүрүмдү тышкы рынокторго экспорттоо үчүн логистикалык борборлорду түзүү, фермердик чарбалар, кооперативдер аркылуу өндүрүштүк процесске активдүү катышуу, жергиликтүү калктын кирешелерин көбөйтүүгө өбөлгө түзүү маселелери айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн уюштуруу-экономикалык механизми менен тыгыз байланышта изилденип жатканы теманын актуалдуулугун аныктайт.

Жалпы республикалык жана аймактык деңгээлдеги мүнөздөмөлөргө ылайык инновациялардын керектөөлөрүнө, айыл чарбасында инновациялык процесстердин өнүгүшүн стимулдаштыруучу уюштуруучулук-экономикалык шарттарды түзүүгө багытталган инновациялык иш-аракеттердин көйгөйлөрүнүн актуалдуулугу, илимий-изилдөө жана тажрыйбалык-конструктордук иштердин экономикалык натыйжасын баалоо үчүн теориялык жана практикалык жоболордун зарылдыгы бул багыттагы изилдөөнүн маанисине жана анын жыйынтыктарынын колдонулушуна олуттуу таасирин тийгизет.

Инновациялык процесстерге илимий-изилдөө институттары жана билим берүүчү уюмдар, ишмердүүлүктүн ар кандай түрүн тейлеген башкаруу

органдары, агрардык сектордо иш жүргүзгөн кызмат көрсөтүүчү субъекттер жана айыл чарба товар өндүрүүчүлөрү катышат.

Заманбап шарттарда өндүрүштүк кубаттуулуктарды, ресурстарды натыйжалуу пайдалануу илимдин жана техниканын жетишкендиктерин киргизүү менен агроөнөр жай өндүрүшүн модернизациялоого багытталган инновациялык процесстерди өнүктүрүүнүн негизинде гана мүмкүн болот. Инновациялык процессти сапаттуу жаңы өндүрүмдөрдү алуу максатында илимий иштеп чыгууларды жаңы технология менен айкаштыруу жана аларды түздөн-түз өндүрүшкө киргизүү багытындагы туруктуу жана үзгүлтүксүз агым катары кароого болот.

Ошол эле учурда айыл чарба өндүрүшүндө жаратылыш ресурстарын үнөмдүү жана рационалдуу пайдалануу өзгөчө мааниге ээ болууда. Мында теориялык жана практикалык жактан жер, суу, жайыттардын ресурстарынын потенциалын аныктоо жана аларды рационалдуу пайдалануу негизги маселелердин бири. Бирок ресурстарды пайдаланууда жана алардын натыйжалуулугун жогорулатууда көйгөйлөр көп. Мындай жагдайлардагы маселелерди илимий-инновациялык ишмердүүлүктү туура жүргүзүү аркылуу чечүүгө болот.

Айыл чарбасын өнүктүрүүдө инновациялык менеджмент атаандаштык стратегиясынын негизи болот. Инновациялык иш-чараларды жүргүзүү менен айыл чарба ишкерлери сатуу көлөмүн көбөйтүү, жаңы базарларга чыгуу ж.б.у.с. жолдор менен рынокто натыйжалуу иштөөгө умтулушат.

Ошол эле учурда, айыл чарбасында инновациялык өнүктүрүүнүн теориялык жана методологиялык негиздери жетиштүү деңгээлде иштелип чыккан эмес. Натыйжада, рыноктун “өндүрүүчү - сатып алуучу - иштетүүчү - бөлүштүрүүчү – керектөөчү” чынжырчасындагы иштиктүү мамилелердин жоктугу бул тармактын өнүгүүсүнө өз таасирин тийгизүүдө. КРда бул маанилүү чынжырчанын уюштуруу-экономикалык механизми мыйзамдык база жана ченемдик укуктук документтер толук иштелип чыга элек. Учурда инновациялык өнүгүүнүн уюштуруу-экономикалык механизми мамлекет тарабынан толук негиздүү колго алынбай бул багыттагы иштер солгун жүргүзүлгөндүгүнөн, товар өндүрүүчүлөрдүн ишинин натыйжалуулугу төмөн бойдон калууда жана калкыбызды сапаттуу тамак аш менен камсыз кылуу жетиштүү деңгээлге чыга элек. Белгилей кетсек, калк тарабынан биринчи кезекте керектелүүчү ун, эт, кант, май жана башка азыктар жетишсиз өндүрүлгөндүгүнө байланыштуу, алардын тиешелүү болүгүн чет өлкөлөрдөн импорттоп алууга мажбур болуудабыз.

Айыл чарба тармагынын ресурстардын потенциалын эске алуу менен бул көйгөйлөрдү чечүүнүн актуалдуулугу, теориялык жана практикалык мааниси, айыл чарбасында инновациялык өнүгүүнү камсыз кылуучу уюштуруу-экономикалык механизмдин түзүү жана ишке ашыруу зарылдыгы диссертациялык изилдөөнүн темасын, анын максатын, милдеттерин жана жаңылыгын толук ырастайт.

Экономиканын инновациялык өнүгүүсү жана инновациялык ишмердүүлүктү башкаруу маселелерин изилдеген Россиялык окумуштуулардан

Л. И. Абалкинди (2000), Г. Г. Азгальдовду (2008), Р. А. Фатхудиновду (2011) жана башкаларды атоого болот.

Кыргыз Республикасында инновациялык ишмердүүлүктүн түрдүү багыттарын изилдөөгө өз салымын кошкон окумуштуулар Т. К. Койчуев (2012), А. У. Орузбаев (2000), Ш. Мусакожоев (2017), Дж. С. Джайлов (2017), Ж. Жумабаев (2012), Т. К. Камчыбеков (2016), К. А. Абдымаликов (2012), П. К. Купуев (2009), К. Ш. Токтомаматов (2017), Токсобаева Б. А. (2018), К. А. Атышов (2012), А. З. Зулпукаров (2005) ж.б.

Диссертациялык иштин темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын “Инновациялык иш жөнүндө” мыйзамынын, КРнын 2022-жылга чейин илимий-инновациялык өнүгүү концепциясынын, КРнын инновациялык өнүктүрүүнүн 2020-жылга чейинки стратегиясынын, КРсын 2013-2017-жылдарда туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын, КРсын 2018-2040-жж. туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын, КРнын Айыл чарбасын 2021-2025-жылдарда өнүктүрүү стратегиясынын, Евразиялык экономикалык кеңешинин “2025-жылга чейинки Евразиялык экономикалык интеграциясынын стратегиялык багыттары жөнүндө” 2020-жылдын 11-декабрындагы чечиминин, о.э. башка илимий-изилдөө иштеринин жана мамлекеттик программалардын алкагында аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин негизги максаты - Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн уюштуруу-экономикалык механизм жана тармактын өнүгүү стратегиясын иштеп чыгуунун сапатын жакшыртууга багытталган теориялык-методологиялык негиздерди жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Бул максатты иш жүзүнө ашыруу үчүн төмөндөгүдөй милдеттер коюлган:

1. айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүү көйгөйлөрүн илимий-теориялык жактан изилдөө;
2. айыл чарбасында инновациялык процесстерди иш жүзүнө ашыруу боюнча өнүккөн чет өлкөлөрдүн тажрыйбасын изилдөө;
3. айыл чарбасында мамлекеттик инновациялык саясатты калыптандыруу жана илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктерин колдонуунун методологиялык ыкмаларын жана механизмдерин аныктоо;
4. атаандаштык шартында айыл чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүктүн абалын, өнүгүү тенденциясын жана багыттарын комплекстүү талдоо;
5. айыл чарбаны өнүктүрүүнүн көйгөйлөрүн чечүүгө багытталган инфраструктура тутумун түзүү жана аны өркүндөтүүнүн негизги багыттарын аныктоо;
6. айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн божомолун даярдоо;

7. айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүү стратегиясын негиздөө, илимдин жетишкендиктерин жана алдыңкы инновацияны өндүрүшкө киргизүү механизмдерин аныктоо;

8. айыл-чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдин жакшыртуунун негизги багыттары боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы катары рыноктук шарттарда айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүн камсыз кылуу багытында теориялык, методикалык жана практикалык жактан сунуштарды иштеп чыгуу эсептелет.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы төмөнкүлөр:

- айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүү түшүнүгү агрардык сектордун өнүгүү өзгөчөлүктөрүнүн негизинде илимий теориялык жактан жалпыланды;
- айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүү боюнча чет өлкөлүк тажрыйбалар изилденип Кыргызстандын айыл чарбасында алгылыктуу жактарын пайдалануу негизделди;
- айыл чарбасындагы инновацияларды мамлекеттик колдоонун, инновациялык саясатты калыптандыруунун, стимулдаштыруунун жана ишке ашыруунун методологиялык негиздери жана механизмдери аныкталды;
- атаандаштык шартында айыл-чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүктүн абалы, өнүгүү тенденциясы жана багыттары талданып, аны өркүндөтүү жолдору белгиленди;
- айыл чарбасынын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылууда бирдиктүү тутумдарды уюштуруу, окуу борборлорун, технопарктерди, соода логистикалык борборлорду жана кластердик негизде бири бири менен байланышкан тармактардын интеграциялык түзүмүн түзүү негизделди;
- экономикалык-математикалык ыкмаларды колдонуу менен айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн 2035-жылга чейинки божомолу сунушталды;
- айыл чарбасынын инновациялык өнүгүү стратегиясы иштелип чыгып, илимдин жетишкендиктерин жана алдыңкы инновацияны өндүрүшкө киргизүү жолдору аныкталды;
- айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдин жакшыртуунун негизги багыттары иштелип чыгып аны ишке ашыруу жана өнүктүрүү боюнча сунуштар берилди.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөнүн жыйынтыктарын практикалык колдонуу жагы КРдин Айыл чарба министрлиги (2022-жылдын 10-мартындагы акт); КРдин Президентинин Ош облусундагы ыйгарым укуктуу өкүлчүлүгү (2021-жылдын 24-декабрындагы акт), Ош облусунун Кара-Суу районундагы Таширов атындагы өндүрүштүк-үрөөнчүлүк кооперативи (2022-жылдын 10-февралындагы акт) тарабынан берилген актылар менен тастыкталган.

Теориялык-методологиялык изилдөөлөр, иштелип чыккан тыянактар жана ошондой эле диссертациянын жыйынтыктары жогорку окуу жайларында “Айыл чарбасынын экономикасы”, “Инвестициялар жана инновациялар”,

«Логистика», “Тармактардын экономикасы”, ж.б. предметтерди окутууда, магистрлердин, аспиранттардын, докторанттардын диссертациялык иштеринде жана окуу-методикалык басылмаларды даярдоодо пайдаланууга болот. Ошондой эле диссертациялык эмгекте берилген тажрыйбалык сунуштарды Кыргыз Республикасынын кызыкдар мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүү боюнча тиешелүү документтерди жана программаларды иштеп чыгууда колдонууга болот.

Диссертациялык изилдөөнүн экономикалык мааниси. Диссертацияда алынган илимий натыйжалар жана алардын негизинде иштелип чыккан теориялык жана практикалык сунуштар диссертациялык изилдөөнүн экономикалык маанисин толуктап, айыл чарбасынын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылып, анын натыйжалуулугун жана инновациялык өнүгүүсүн арттырат. Жалпысынан алганда айыл чарба тармагында рыноктук талаптарга керектүү болгон тутумдар түзүлүп, анын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатат, азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу менен бирге эл аралык стандарттарга ылайык айыл чарба өндүрүмүн чет өлкөлөргө экспортоого жана калкты жумуш орундары менен камсыз кылууга шарт түзүлөт.

Диссертацияда сунушталган “2022-2035-ж.ж. КРнын айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн стратегиясы” тармактын учурдагы жана келечектүү экономикалык өнүгүүсүнө таасир этүүчү негизги факторлорду аныктоого жана кыска мөөнөттөргө иш пландарды түзүүдө алардын таасирин тагыраак божомолдоого мүмкүндүк берет.

Диссертациялык изилдөөнүн коргоого чыгарылган негизги жоболору:

Изилдөөнүн теориялык, методологиялык жана практикалык бөлүгүндө төмөнкү маселелер каралып, сунушталат:

- Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн теориялык көйгөйлөрүнүн аспекти аныкталып, “агрардык инновация”, “айыл чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүк” түшүнүктөрүнө тактоо киргизилди жана тереңдетилди;

- айыл чарбасында инновациялык иш аракеттерден улам өндүрүмдөрдүн сапатын жогорулатуу боюнча чет өлкөлөрдүн: АКШ, Канада, Япония, Евро биримдиги жана ЕАЭБ өлкөлөрүнүн (Россия, Казакстан, Өзбекстан) тажрыйбасы изилденип, бул багыттагы алгылыктуу жактарын Кыргызстандын практикасында колдонуу жагы көрсөтүлдү;

- айыл чарбасында инновацияларга тоскоолдук кылуучу негизги факторлор аныкталып, инновацияларды мамлекеттик колдоо, инновациялык саясатты калыптандыруу, стимулдаштыруу жана илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктерин кийирүүнүн методологиялык ыкмалары жана механизмдери негизделип, инновациялык процесстерди калыптандыруунун модели иштелип чыкты;

- атаандаштык шартында айыл чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүктүн абалы, өнүгүү тенденциялары жана багыттары талданып, К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин алдында Агрардык инновация окуу борборун (АИОБ), өсүмдүктөрдүн генетикалык

мүнөздөмөлөрүн жакшыртуучу, ресурстарды үнөмдөөчү технологияларды, суу жана жер ресурстарын комплекстүү башкаруу, пайдалануу боюнча “Улуттук агромаалымат” тутуму, асыл тукум чарбаларды өнүктүрүүдө мамлекеттик колдоо механизми, айыл чарба өндүрүшүн мамлекеттик камсыздандыруу тутуму сунушталды;

– айыл чарба өндүрүшүнүн көйгөйлөрүн чечүүнү камсыздоо жана инфраструктура тутумун өркүндөтүү үчүн аймактарда окуу-кенеш берүү борборлорун, инновациялык технопарктерди, соода логистикалык борборлорду жана кластердик негизде тармактардын интеграциясынын түзүмүн киргизүү негизделип, өркүндөтүүнүн негизги багыттары аныкталды;

– айыл чарба өндүрүмүнүн көлөмүн жогорулатууга багытталган тармакты инновациялык өнүктүрүүнүн божомолу түзүлдү;

– “2022-2035-ж.ж. КРнын айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн стратегиясынын” долбоору иштелип чыгып, аймактык бирдиктүү маалыматтык жана координациялык борборлорун, дыйкандарга (фермерге) инновациялык долбоорлорду квалификациялуу иштеп чыгуу жана аларды иш жүзүнө ашыруу, бардык катышуучулардын аракетин координациялоо максатында “КыргызАгроИнновация” ААКун түзүү сунушталат;

– айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн негизги багыттарынын тутуму түзүлүп, айыл чарбасында инновациялык кластердик саясаттын аймактык модели жана анын алкагында интеграцияланган тутумду уюштуруу сунушталды.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Автор айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн теориялык-методологиялык жоболорун бир нукка салып, аны кыйла тереңдетип талдап, өлкөнүн бул тармагынын уюштуруу-экономикалык механизмдин ишке ашыруу маселелеринин абалын изилдеп, өркүндөтүү жолдорун аныктап, узак мөөнөттүү инновациялык өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыкты. Айыл чарба өндүрүүчүлөрү менен байланышкан башка тараптардын ортосундагы экономикалык өз ара мамилелерди жакшыртуу, өлкөдө жана аймактарда бул тармактын натыйжалуулугун жогорулатуу максатында заманбап инновациялык кластерлерди түзүү сунушталды.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжаларынын ишенимдүүлүгү статистикалык маалыматтардын, о.э. изилдөө учурундагы айыл чарба тармактарынан алынган практикалык материалдардын ишенимдүүлүгүнө жана пайдаланылган изилдөө методдорунун тууралыгына жана тактыгына негизделет.

Изилдөөчү Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн, Айыл чарба министрлигинин жана Агахан фондунун долбоорлорунда эксперт-тренер болуп иш алып барып айыл чарбасындагы көйгөйлөрдү изилдеп чыгып, алынган материалдарды диссертациялык иште пайдалануу менен сунуштарды иштеп чыкты.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык ишти даярдоонун жүрүшүндө түрдүү илимий журналдарда 22 илимий макала басылып жарык көргөн жана алардын жалпы көлөмү 8,2 басма табакты түзөт. Автордун диссертациялык изилдөөсүнүн негизинде чыгарылган

жыйынтыктары боюнча бир катар эл аралык, республикалык жана аймактык илимий-практикалык конференцияларда, экономикалык форумдарда, семинарларда баяндамалар жасалган: «Евразиялык экономикалык интеграция шартында улуттук эсеп жана аудит системасынын өнүгүүсүнүн көйгөйлөрү жана перспективасы» (Чолпон-Ата ш., 8-10-июль 2012-жыл); «Азыркы коомдун социалдык көйгөйлөрү: пайда болуу себептери жана аларды чечүү жолдору» (Жалал-Абад ш., ЭЖИУ, 12-13-июнь 2013-жыл); «Илим, билимдин өнүгүшүнүн жана ЖОЖдордун интеграцияланышынын актуалдуу көйгөйлөрү» (ОшКОУ, 21-май 2015-жыл); “Ааламдашуунун азыркы шарттарындагы илим жана билимдин ролу” (ОшМУ, 2015-жыл); «Евразиялык экономикалык интеграциянын тенденциялары: көйгөйлөрү, чындыктары жана перспективалары» (ОшМУ, 25-ноябрь 2016-жыл); “Түрк дүйнөсүндөгү илимий изилдөөлөр” (Жалал-Абад ш., ЭЖИУ, 12-июнь 2016-жыл); «Борбордук Азия өлкөлөрүндө эсеп жана аудит системасынын интеграция жана координацияланышынын заманбап көйгөйлөрү» (КРСУ, 30-сентябрь 2017-жыл); «ЕАЭБ шартында ишкердүүлүктү өнүктүрүүнүн социалдык-экономикалык көйгөйлөрү» (КЭУ, 20-21-октябрь 2017-жыл); “Илимий изилдөөлөр: илимдеги, билим берүү жана технологиялардагы заманбап инновациялар” (Жалал-Абад ш., К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ, 12-13-май 2018-жыл); “Жаңы маалыматтык революциянын экономикалык-техникалык платформасы” (Баткен ш., БатМУ, 28-июнь 2018-жыл); “Региондук экономикага - региондук илим” (Жалал-Абад ш., К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ, 26-октябрь 2018-жыл); «Эсеп жана аудитти санариптик экономиканын шартында жакшыртуу» (КЭУ, 16-ноябрь 2018-жыл); «Аймактык өнүгүүнүн вектору: абалы жана келечеги» (КУУ, 17-май 2019-жыл); “Учурдагы Кыргызстандын экономикасы: көйгөйлөр жана өнүгүүсүнүн келечеги”(КЭУ, 19-сентябрь 2019-жыл); “Санариптик экономиканын бухгалтер кесибинин трансформациялоого тийгизген таасири: чакырыктар жана келечеги”(КУАУ, 5-апрель 2021-жыл); “Логистикалык борборлор: айыл-чарбасын өнүктүрүүнүн кыймылдаткычы” (КМТУ, 6-апрель 2021-жыл); “Көз карандысыз Кыргызстан: өткөн мезгили, учурда жана келечеги” (ОшТУ, 25-ноябрь 2021-жыл); “Инновациялык тренддер: социалдык-экономикалык өнүгүү, заманбап билим берүү жана илим” (Жалал-Абад шаары, К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ, 12-май 2022-жыл); “Борбордук Азиянын ишканаларынын жана аймактарынын практикасында ESG демилгелерин ишке ашырууну колдоо үчүн санариптик экономиканын архитектурасы” (ОшМУ, 10-июнь 2022-жыл).

Жарыяланган материалдар диссертациялык изилдөөнү толугу менен чагылдырат.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда толук жарыяланышы. Диссертациялык иштин негизги жоболору тандалып алынган тема боюнча жалпы көлөмү 8,2 басма табактан ашык көлөмдөгү 22 илимий макалада чагылдырылган, алар КРдин, КМШнын жана чет өлкөлүк басылмаларда жарыяланган. Алардын ичинен 8 макала КРдин УАК сунуштаган жана илимий шилтеме берүү индексинин маалыматтар базасына кирген басылмаларда, 9 макала чет өлкөлүк РИНЦ, 2 макала СКОПУС тутумуна

кирген басылмаларда жарыяланган. Басылмалар боюнча жалпы көрсөткүч 502 баллды түзөт.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, беш бөлүмдөн, тыянактан жана практикалык сунуштардан, 186 түрдүү аталыштагы пайдаланылган адабияттардын тизмесинен, 10 тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү 310 бетти түзөт, анын ичинде, 25 таблицаны, 26 сүрөттү камтыйт.

ИЗИЛДӨӨ ИШИНИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, приоритеттүү илимий багыттар жана программалар менен байланышы, максаты жана маселелери негизделди, алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы аныкталды, алынган жыйынтыктардын практикалык жана экономикалык маанилүүлүгү ачып берилди, коргоого алып чыгуучу негизги жоболор аныкталды жана диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын негизги жоболору сунушталды.

“Айыл чарбасында инновациялык ишмердүүлүктү уюштуруунун илимий-теориялык негиздери” деп аталган биринчи бапта инновациянын экономикалык категория катары маңызы, айыл чарба субъекттеринин инновациялык активдүүлүгү атаандаштык жөндөмдүүлүктүн фактору катары жана айыл чарбасында инновациялык процесстерди иш жүзүнө ашыруу боюнча чет өлкөлөрдүн тажрыйбасы каралган.

Дүйнөлүк илимде инновация боюнча изилдөөлөргө Шотландия, АКШ, Англия, Швеция, Австрия өлкөлөрүнүн көрүнүктүү окумуштуу экономисттери Й. Шумпетер, Т. Брайан, П. Друкер, А. Клейнкнехт, Г. Менш, Б. Санто, Б. Твисс, Р. Фостер, Х. Фримандин эмгектери агроөнөр жай комплексин стратегиялык башкаруу жана инновациялык өнүгүү маселелерине арналган. Изилдөөлөрдө инновация түшүнүгү жана анын маңызы, теориясы жана концепциясы, кыймылдатуучу күчтөрү, шарттары, экономикага тийгизген таасири маселелери кеңири каралган.

«Инновация» категориясы XX кылымда көрүнүктүү америкалык экономист Й. Шумпетер тарабынан илимий жүгүртүүгө кирген. 1939-жылы «Экономикалык циклдер» аталышындагы илимий монографиясында инновацияны технологияда жана өндүрүштү башкарууда өзгөрүүлөр, экономикалык кризисти жеңүүгө мүмкүндүк берген өндүрүштүк ресурстарды колдонуунун жаңы комбинациялары катары караган. Й. Шумпетер экономиканын өнүгүүсүн кризистен чыгууга өтүү, инновациянын негизинде өндүрүштүн жаңы сапаты катары чечмелеген [Шумпетер, Й. А. Теория экономического развития [Текст]: Пер.с англ/ Й. Шумпетер.: Прогресс, 1992.- 302 с.].

Исследование категории «инновация» продолжается учеными экономистами разных стран и в том числе Кыргызстана.

«Инновация» категориясын изилдөөнү ар кайсы өлкөлөрдүн, анын ичинде Кыргызстандын окумуштуу экономисттери улантып жатышат.

«Инновация» (жаңылык киргизүү) категориясы «жаңылык (новшество)» («новация») категориясына жакын, бирок окшош эмес деп айырмаласа болот. Жаңылыктарга экономиканын тиешелүү чөйрөлөрүндө фундаменталдык иштеп чыгуулардын документтештирилген жыйынтыгы кирет. Аларга ачылыштар, ойлоп табуулардын жыйынтыктары, алынган патенттер, ноу-хау ж.б.у.с. кирет. Бирок инновация (жаңылык киргизүү) болушу үчүн жаңылык практикалык түрдө колдонулууга тийиш, себеби инновация илимий-технологиялык, экономикалык, социалдык, экологиялык жана башка натыйжаны алыш үчүн жаңылыкты өздөштүрүүнүн акыркы жыйынтыгы.

Инновациялардын маанисин изилдөөдө олуттуу салымды көрүнүктүү советтик окумуштуу Н. Д. Кондратьев кошкон, б.а. ал узактыгы 50-60 жылга созулган чоң экономикалык циклдардын теориясын сунуштап, конъюнктуранын циклдар моделин иштеп чыккан. Анын теориясына ылайык өнүгүүнүн жаңы циклына өтүү техникалык прогресс менен байланышкан, бир далай техникалык ойлоп табуулар жана ачуулар, өндүрүш техникасынын жана алмашуунун терең өзгөрүүсү менен мүнөздөлөт [Кондратьев, Н. Д. Мировое хозяйство и его конъюнктуры во время и после войны [Текст] / Н. Д. Кондратьев. - Вологда: Вологодское областное отделение Госиздата, 1922.- 23 б.]. Ошондуктан коомду экономикалык кайра түзүүдө чоң маани Н. Д. Кондратьевдин көз карашы боюнча илимий-техникалык новацияларга тиешелүү.

С. Д. Ильенкованын көз карашы боюнча инновациялар катары практикада болуп жаткандардан айырмаланган бардык техникалык, уюштуруучулук, экономикалык жана башкаруудагы өзгөрүүлөр эсептелет. Алар айрым ишканаларда белгилүү жана колдонулушу мүмкүн, бирок алар өздөштүрүлө элек ишканаларда аларды кийирүү жаңы болуп саналат [Ильенкова С. Д. Инновационный менеджмент [Текст] / С. Д. Ильенкова. - Банки и биржи, - 1997. - 313с].

Азыркы дүйнөлүк экономикада «инновация» түшүнүгү эл аралык стандартташтыруу жана унификациялоо процесстери менен тыгыз байланышкан. Өзгөчө Экономикалык кызматташтык жана өнүгүү уюму тарабынан инновация жана инновациялык ишмердүүлүк областтарында методологиялык жана илимий концептуалдык стандарттарды камтыган бир канча документтер иштелип чыккан, алардын негизгилеринен болуп “Фраскати колдонмосу - изилдөөлөрдү жана эксперименталдык иштеп чыгууларды сурамжылоо үчүн стандарттык практика” [Frascati Manual. Proposed Standard Practice for Surveys on Research and Experimental Development. 2002. P. 30. DOI:10.1787/9789264199040-en.] жана «Осло колдонмосу - инновация боюнча маалыматтарды чогултуу жана талдоо боюнча сунуштар» эсептелишет [Oslo Manual. Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data, 3rd Edition. 10 Nov 2005. P. 162. DOI:10.1787/9789264013100-en].

Кыргыз Республикасынын “Инновациялык иш жөнүндө” мыйзамына (1999-жылдын 26-ноябры, № 128) ылайык инновациялык иш - жаңы же рынокто жетишпеген товарларды (кызматтарды) өндүрүүнү даяр кылып бүткөрүүгө багытталган иш, ал эми инновация (новация) - инновациялык иштин жаңы же рынокто жетишпеген же сапаты жакшыртылган товар (кызмат) түрүндөгү акыркы натыйжасы. Инновациялык иштин максаты - илимий-

техникалык жетишкендиктерди билим, технология жабдуу жана өндүрүштү уюштуруу ыкмалары түрүндө жаңы товар (кызмат көрсөтүү) же жаңы сапаттагы товар (кызмат көрсөтүү) алуу максатында өндүрүшкө натыйжалуу берүү болуп саналат [*Кыргыз Республикасынын “Инновациялык иш жөнүндө” мыйзамы 1999-жылдын 26-ноябры № 128*].

Э.и.д., академик Т.К.Койчуевдин белгилөөсүнө караганда “Инновация-белгилүү бир коомдук керектөөнү мыкты канаттандыруунун негизинде ишкананын натыйжалуулугун жогорулатуу максатында анын ишмердүүлүгүнө кийирилген жаңылык. Белгилеп кетүүчү нерсе, натыйжалуулук деп жаңылыкты кийирүүдөн күтүлүүчү белгилүү бир экономикалык, өндүрүштүк, социалдык, экологиялык жана башка натыйжаларды түшүнүү керек” [*Койчуев Т. К. На пути инновационной модели развития [Текст] / Т. К. Койчуев. - Реформа, №7. – Бишкек, 2012. – С.67-71.*].

Э.и.д., профессор М.Ш.Мусакожоевдин көз карашы боюнча: «Инновациялык ишмердүүлүк – идеяларды (көбүнчө илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктары жана башка илимий-техникалык жетишүүнүн иштеп чыгуулары) жаңы же рынокко кийирилген, өркүндөтүлгөн продуктуга, жаңы же практикалык ишмердүүлүктө колдонулган, же социалдык кызмат көрсөтүүлөрдүн жаңы жолдоруна трансформациялоо менен байланышкан ишмердүүлүктүн түрү. Инновациялык ишмердүүлүк илимий, технологиялык, уюштуруучулук, финансылык жана коммерциялык иш чаралардын комплексин түшүндүрөт, жана жалпысынан инновацияга алып келет» [*Мусакожоев, Ш. М. Инновационный потенциал. Концепция развития инновац.деят. Кыргызской Республик [Текст] / Ш. М. Мусакожоев – М.: Изд. «Экономика и статистика». -2006. – 265 с*].

Э.и.д., профессор Т. К. Камчыбековдун көз карашы боюнча «... инновация - бул экономикалык ыктымалдыгы жогору жаңы колдонмо натыйжаны алуу үчүн максаттуу, интенсивдүү процесс. Инновация - бул белгилүү бир чөйрөдөгү иш-аракеттердин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн адам акылынын жетишкендиктерин (ачылыштар, ойлоп табуулар, илимий жана долбоордук иштеп чыгуулар ж.б.) пайдалануу. [*Камчыбеков, Т. К. Роль государства в обеспечении благоприятного инвестиционного климата [Текст]: / Т. К. Камчыбеков, Б. Р. Мустафакулова // Вестник КЭУ им.М.Рыскулбекова - 2016. - № 4.- С.168-173.*].

Айыл чарбасында инновациялык процесстерди өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизми, биздин оюбузча, өлкөнүн экономикасында илимий-техникалык прогрессти камсыз кылуучу инновациялык ишмердүүлүктү ишке ашыруунун формаларынын, ыкмаларынын, стимулдарынын, каражаттарынын жана рычагдарынын жыйындысы.

Уюштуруу-экономикалык механизмде илимий-изилдөө иштерин пландаштырууну жана уюштурууну, илимий-техникалык чөйрөдө ишкердикти өнүктүрүүнү, инновацияларды жайылтууну жана аларды өндүрүштө колдонууну камтыган уюштуруу блогу жана инновацияларды жараткан жана өздөштүргөн уюмдарды каржылоо жана насыялоо, салык салуу жана камсыздандыруу; инновациялык процессти стимулдаштыруу; илимий-техникалык өндүрүмгө баа түзүү, илимий-изилдөө жана тажрыйба-

конструктордук иштерди, инновациялык долбоорлорду ишке ашыруу боюнча экономикалык блок камтылат.

Мына ошентип, инновация, новшество, нововведение, инновациялык ишмердүүлүк, инновациялык өндүрүм, инновациялык долбоор түшүнүктөрү инновациялык процесстин ар кандай баскычтарын бирдиктүү, үзгүлтүксүз иштеген механизмге интеграциялоочу илимий парадигманын негизги аныктамаларынан болуп саналышат.

Бирок ошол эле учурда, эл чарбасынын конкреттүү тармагында инновациялык чөйрөнүн калыптануусунун шарттарын аныктоочу белгилерге мүнөздөмө берүү маанилүү, тагыраагы инновациялык ишмердүүлүктүн айыл чарбасындагы өзгөчөлүктөрүн талдоо - биздин изилдөөнүн маселелеринин бири.

Инновациялык процесстин баскычтарын бөлүштүрүү шарттуу жана анын уюштурулушуна эмес, процесстин өзүнө тиешелүү. Эгерде бул процессти анын уюштуруу көз карашынан карай турган болсок, анда этаптардан тышкары, инновациялык иштин уюштуруу блокторун бөлүп көрсөтүү керек. Уюштуруу жагынан, айыл чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүктө бири-бири менен байланышкан 4 негизги блок бөлүнүп каралат (1.1- сүрөт).

1.1-сүрөт. Айыл чарбасында инновациялык ишмердүүлүктү уюштуруунун принципалдуу схемасы *Булак: автор тарабынан түзүлгөн*

Инновациялык ишмердүүлүктү башкаруу блогундагы айыл чарба өндүрүшүн башкаруу КРнын айыл чарба министрлиги, ал эми илимий-техникалык ишмердүүлүктү, анын ичинде инновациялык процесстерди башкаруу КРнын Улуттук илимдер академиясы тарабынан жүргүзүлөт.

Тажрыйба көрсөткөндөй, функциянын так аткарылышы тармакта инновациялык ишмердүүлүктүн натыйжалуулугун негиздейт. Ошол эле учурда, инновациялык процессти башкаруу үчүн негиз болуп катышуучулардын функцияларын жана ыйгарым укуктарын мамлекеттик жана регионалдык деңгээлде так ажыратуу саналат. Блокту башкаруучунун айкын иш-аракеттеринен белгилүү бир деңгээлде инновацияларды түзүү боюнча агрардык илимдин натыйжалуу ишмердүүлүгү, о.э. маалыматтык-кеңеш берүүчү кызматынын аларды өздөштүрүүгө көмөктөшүүсү көз каранды.

Агрардык илимде туруктуу негизде фундаменталдык жана прикладдык изилдөөлөрдү жүргүзүү максаттуу. Ата мекендик айыл чарба илиминде, ушул сыяктуу изилдөөлөр менен байланыштуу өлкөлөр менен өз ара катнашты күчөтүү жана ошону менен жогорку деңгээлдеги техникалык, технологиялык, уюштуруучулук-экономикалык жана башка билимдердин жогорку деңгээли камсыздалышы керек.

АКШда жана Европанын көптөгөн өлкөлөрүндө (Нидерланды, Дания, Германия, Англия ж.б.) инновацияларды өнүктүрүүдөгү көп жылдык тажрыйба Кыргызстандын айыл чарбасы үчүн абдан актуалдуу болуп саналат.

Батыш өлкөлөрүнүн тажрыйбасы көрсөткөндөй биздин өлкө үчүн айыл чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүк боюнча мамлекеттин практика жүзүндөгү иши жана жүргүзгөн саясаты, приоритеттүү багыттарды бөлүп көрсөтүү, каржылоо маселелери, түзүлгөн технопарктер, мамлекет тарабынан түзүлгөн жагымдуу шарттар, инновациялык активдүүлүктү стимулдаштыруу, жаңы технологияларды түзүүдөгү салымга салык жеңилдиктери ж.б. үлгү боло алат жана аларды колдонуу менен бул тармакта ийгиликтерге жетүүгө аракет кылуу зарыл.

Белгилей кетчү нерсе, мамлекет жогорудагы айтылгандарда уюштуруучулук жана жөнгө салуучулук ролду же конкреттүү мүнөздү камтуу менен өзүнүн илимий-техникалык программаларын жетекчиликке алып инновациялык өндүрүмдүн буйрутмачысы жана керектөөчүсү катары катышат.

Жакынкы чет өлкөлөрдөн коңшу Казакстандын жана өзбекстандын мисалында келтирилген тажрыйбалар айыл чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүктүн уюштуруу-экономикалык механизмдерин түптөөдө мамлекет негизги демилгечи болушу зарыл экендигин айгинелеп турат.

“Айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн методологиялык жоболору” деп аталган экинчи бап айыл чарбасында мамлекеттик инновациялык саясатты калыптандыруу; айыл чарбасында илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктерин кийирүүнүн илимий-методологиялык ыкмаларын жана механизмдерин жана өнүккөн чет өлкөлөрдүн бул багыттагы тажрыйбаларын айыл чарбасында ишке ашырууга арналган.

Изилдөөнүн предмети катары айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизми эсептелет.

Изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасынын айыл чарба өндүрүшү эсептелет.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негиздери болуп чет өлкөлүк жана ата мекендик окумуштуулардын айыл чарбасын инновациялык

өнүктүрүү боюнча илимий эмгектери; маалыматтык, эмпирикалык жана укуктук-нормативдик негиздер болуп КРнын мыйзамдык жана нормативдик актылары жана өкмөттүн токтомдору, КРнын улуттук статистика комитетинин, Экономика министрлигинин жана Айыл чарба министрлигинин маалыматтары, ата мекендик жана чет өлкөлүк илимий жана мезгилдүү басылмаларда, интернет булактарында жарыяланган материалдар эсептелди.

Изилдөө ыкмалары. Диссертациялык изилдөөдө чечилүүчү маселелерге карата экономикалык-статистикалык, экономикалык-математикалык, монографиялык, системалык жана ситуациялык анализдөө, салыштыруу-аналитикалык, эсептик-конструктивдик, божомолдоо ыкмалары колдонулду.

Рынок экономикасы өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасы көрсөткөндөй, агрардык саясатты негиздөө жана иш жүзүнө ашырууда, анын маанилүү багыты катары инновациялык саясаттын мааниси жана учурда аны түптөө жана практикада колдонуу зарылдыгын жогорулатууда турат.

Айыл чарбасындагы мамлекеттик инновациялык саясат өлкөнүн айыл-чарбасын өнүктүрүү программасынын негизги бөлүгү катары Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлиги тарабынан түзүлүп, КРнын Министрлер кабинети тарабынан бекитилиши керек.

Айыл чарбасындагы мамлекеттик инновациялык саясатты ишке ашыруунун негизги багыттары:

- мамлекеттин бирдиктүү илимий-техникалык саясатынын негизинде иштеген тармактык инновациялык тутумду түзүү;
- фундаменталдык жана прикладдык изилдөөлөрдү жүргүзүүдө агрардык илимди активдештирүү;
- инновациялык ишмердүүлүктү нормативдик-укуктук жактан камсыздоо жана интеллектуалдык менчик объектилерин коргоо;
- илим, техника жаатындагы жетишкендиктерди жана алдынкы тажрыйбаны өндүрүштө өнүктүрүүнү ар тараптан тездетүү;
- инновациялык процесстин инфраструктурасын, илимий-техникалык иштеп чыгууларын сертификациялоо жана жайылтуу;
- маалыматтык-кенеш берүү ишмердүүлүгүн өркүндөтүү;
- инновациялык ишмердүүлүктү жүргүзүү мүмкүнчүлүктөрүн жана төлөө жөндөмдүүлүктөрүн калыбына келтирүү максатында агрардык товар өндүрүүчүлөрдү мамлекеттик колдоо;
- инновациялык долбоорлор жана программаларды экспертизалоо жана аларды тандоо боюнча конкурс системасын өркүндөтүү;
- бардык деңгээлдеги агрардык сектордун инновациялык процесстеринин менеджментин жана стимулдаштыруу боюнча экономикалык механизмдерин калыптандыруу;
- менчик формалары боюнча реформа жүргүзүү жана инновациялык чөйрөдө ишкердүүлүктү өркүндөтүү;
- инновациялык ишмердүүлүк субъекттерин жогорку квалификациялуу кадрлар менен камсыздоо;

– агрардык сектордо инновациялык ишмердүүлүктү уюштурууда эл аралык кызматташуу тутумун өркүндөтүү.

Агроөнөр жай комплексинде инновациялык саясатты ишке ашырууда айыл чарба субъекттерин финансылык жактан колдоо, алардын төлөө жөндөмдүүлүгүн жана инновацияларды жана аларды өнүктүрүү үчүн зарыл болгон ресурстарды алуу мүмкүнчүлүгүн жогорулатуу маанилүү.

Айыл чарбасынын инновациялык ишмердүүлүгүн мамлекеттик колдоо түз, б.а. өзүнчө чарбалык субъекттерди даректик колдоо жана атайын уюштурулган инфраструктураны өнүктүрүү аркылуу жүргүзүлүүсү мүмкүн.

Ал үчүн төмөнкү иш чараларды аткаруу зарыл болуп саналат:

– айыл чарбасын финансылык колдоонун формаларын кенейтүү: насыялар боюнча пайыздык ставканы субсидиялоонун көлөмүн көбөйтүү, лизингди өнүктүрүү;

– товардык биржалардын, сатуу жана керек-жарак кооперативдердин, бирикмелердин жана айыл-чарба өндүрүүчүлөр ассоциацияларынын ченемдик-укуктук базасын камсыз кылуу;

– айыл чарба өндүрүмүнүн кыймыл жолунда административдик тоскоолдуктарды жоюу;

– айыл чарба субъекттеринин ишмердүүлүгүн маалыматтык камсыздоо системасын мындан ары өнүктүрүү;

– масштабдуу мамлекеттик колдоого шартталган ата-мекендик товар өндүрүүчүлөр менен айыл чарба өндүрүмдөрүн импорттоочулардын атаандаштык позицияларындагы айырмачылыктарды оңдоо үчүн бажылык-тарифтик жөнгө салуу иштерин колдонуу;

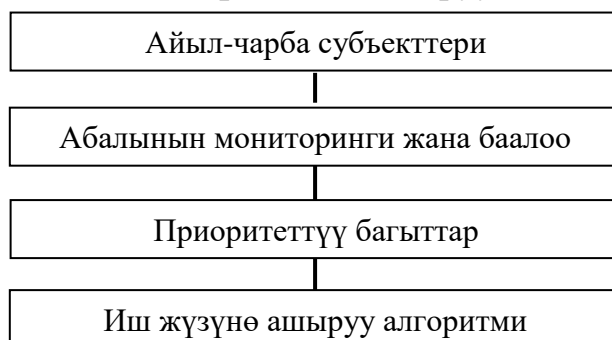
– прогрессивдүү технологияларды колдонуу менен аткарылган айыл чарба техникалар паркын жана тажрыйбалык иштердин көлөмүн көбөйтүү;

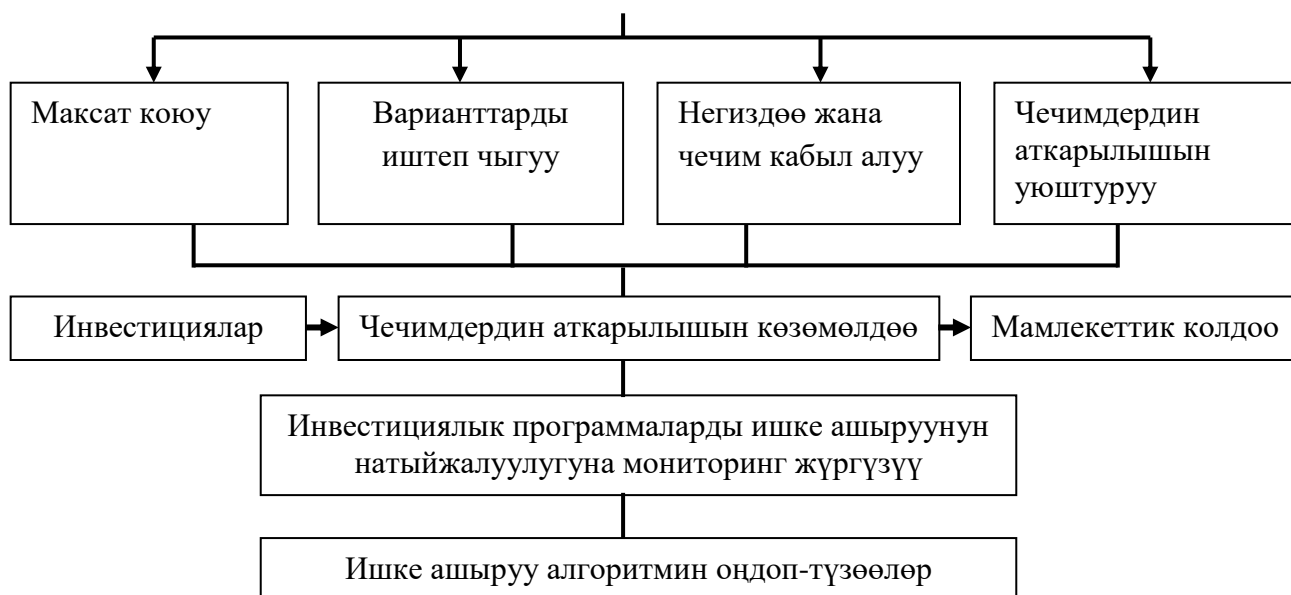
– инновациялык, инвестициялык жана илимий-техникалык ишмердүүлүк боюнча кадрларды даярдоо жана кайра даярдоо;

– илимий-изилдөө уюмдарынын активдүүлүгүн стимулдаштыруу менен өлкөнүн айыл чарба субъекттеринде заманбап технологияларды кийирүү.

Мамлекеттик, аймактык жана ички чарбалык деңгээлдерде келечектүү инновациялык долбоорлорду кийирүү агрардык ишканалардын экономикалык, каржылык жана социалдык туруктуулугун бир далай жогорулатууга жөндөмдүү.

Айыл чарбасында инновациялык процесстерди калыптандыруунун жана башкаруунун моделин төмөндөгүдөй чагылдырууга болот (2.1 - сүрөт).

2.1 - сүрөт. Айыл чарбасында инновациялык процесстерди калыптандыруунун модели

Булак: автор тарабынан түзүлгөн

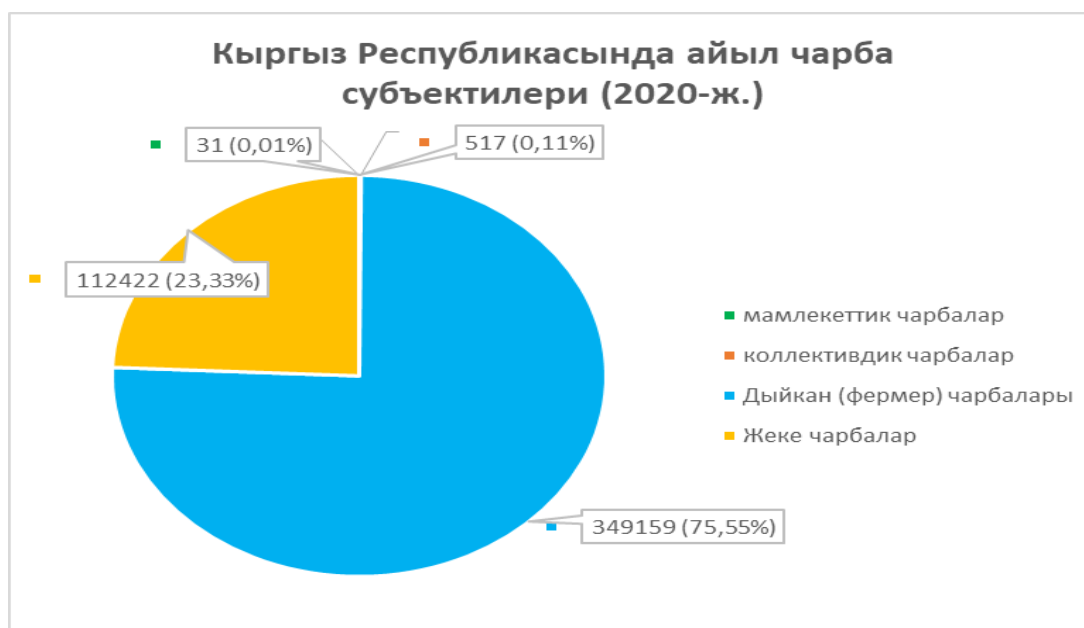
Айыл чарбасында инновациялык ишмердүүлүктү камсыз кылуу үчүн дүйнөлүк өнүккөн өлкөлөрдүн методикалык ыкмаларын жана тажрыйбаларын колдонуу агрардык экономиканын туруктуу өсүшүнө шарт түзөт. Алсак, айыл чарбасында инновациялык процесстерди иш жүзүнө ашыруу боюнча алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдүн ыкмаларын жана тажрыйбаларын иш жүзүндө колдонуу менен Кыргызстандагы айыл чарбанын материалдык-техникалык жаңылануусу бир кыйла жогорулатып жатканын байкасак болот. Республиканын бул секторунда жаңы техника жана технологияны кийрүү аркылуу гана мал чарбасынын асыл тукумдуулугун жогорулатуу, дыйкан чарбасында түшүмдүүлүктү жогорулатуу, өндүрүштүк процессти чийки затты өндүрүүдөн баштап акыркы товарга чейин интеграциялоо, менеджменттин заманбап ыкмаларын колдонуу менен өндүрүш чыгымдарын азайтуу, эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу багытында туруктуу өнүгүүнү камсыз кылабыз.

Биздин оюбузча рыноктук шарттарда айыл чарбасын башкарууда илимде калыптанган теориялык жана методикалык түрдүү жетишкендиктерди колдонуп инновациялык ишмердүүлүктүн уюштуруу-экономикалык механизмдерин иштеп чыгуунун негизинде агрардык экономиканын туруктуу өнүгүүсүн камсыздоо негизги максат болуп саналат.

Изилдөөнүн **“Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын инновациялык ишмердүүлүгүнүн абалы жана диагностикасы”** деп аталган үчүнчү бапта Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын инновациялык ишмердүүлүгүнүн абалы жана өнүгүү тенденциясы; илимий иштеп чыгууларды өндүрүшкө киргизүүдө учурдагы билимди жайылтуу тутумун талдоо жана атаандаштык шартында айыл чарбасын өнүктүрүүнүн инновациялык багыттарын калыптандыруудагы илимий мамилелер каралды.

Кыргыз Республикасында рыноктук мамилеге өтүүдө, агрардык жана жер реформасынын жыйынтыгында жаңы түзүлгөн фермердик (дыйкан) чарбалары

көбөйүп, ири мамлекеттик, коллективдик чарбалардын саны жана жер аянттары кескин кыскарган (3.1 - сүрөт).

3.1- сүрөт. КРнын айыл чарбасынын структурасы, 2020-ж.

2020-жылы дыйкан (фермердик) чарбалардын саны, мамлекеттик, коллективдик, акционердик чарбаларга салыштырганда 99,89 %ды түзүп, айыл чарбасынын өндүрүшүндө эң негизги ролду ойнойт. Ошондуктан дыйкан (фермер) чарбаларга инвестиция тартуу жана инновациялык ишмердүүлүктү уюштуруп, алардын натыйжалуулугун жогорулатууга жетишүү керек.

Рыноктук мамилеге айыл чарбасын өткөрүүдө жогоруда белгилегендей абдан чоң структуралык өзгөрүүлөр болуп, чарба жүргүзүүдө жаңы укуктук мамилелердин көйгөйлөрүн пайда кылды. Себеби жаңы түзүлгөн фермер (дыйкан) чарбаларынын жетекчилери рыноктук шарттарда натыйжалуу экономикалык өнүгүүнүн жол жоболорун так жана даана билишкен эмес жана тийиштүү деңгээлде аларга жеткирилген эмес. Ал эми инновациялык ишмердүүлүк боюнча мыйзам жана концепция Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан создуктуруп кабыл алынгандыктан, айыл чарбасына тиешелүү мыйзам талаасында товар өндүрүүчүлөр жигердүү иштерди жасай албай айыл чарбасында интенсивдүү өнүгүү болбой келет.

Изилдөө көрсөткөндөй, айыл чарбасындагы экономикалык реформанын жыйынтыгында колхоз, совхоздор жана мамлекеттик асыл тукум, селекциялык чарбалар менчиктештирилип, айрымдары кыскарып, анын ордуна айыл чарба кооперативдери, дыйкан (фермер) чарбалар жана дагы рыноктук мамиледеги чарба субъектилери түзүлгөн. Алсак 1992-жылы 217 мамлекеттик чарба болсо 2020-жылы анча мынча техникалары жана 25% жер, шаймандар, мүлк үлүшү менен мурдагы асыл тукум мал чарбалары, селекциялык дыйканчылык чарбалардан 31 гана калган. Эбегейсиз көп сандагы дыйкан (фермер) чарбалар мурдагы колхоз, совхоздор тарагандан кийин түзүлдү. Жер жана агрардык реформа башталганда 1992-жылы дыйкан (фермер) чарбалар жер, мүлк

үлүштөрү менен майда 8695 болсо, ал эми бул көрсөткүч 2020-жылы 462129 болду. 1992-жылы дыйкан (фермер) чарбалар 2020-жылга салыштырганда 2,5 % ды гана түзгөн, 3.1-таблицадагы маалымат көрсөткөндөй.

3.1- таблица. Кыргыз Республикасында айыл чарба субъектилеринин өсүү динамикасы (жылдын аягына карата бирдик)

Айыл чарба субъектилер	1992-ж.	2005-ж.	2010-ж.	2015-ж.	2017-ж.	2018-ж.	2019-ж.	2020-ж.
Баары, анын ичинен	9294	302521	332170	401350	429217	440055	452803	462 129
мамлекеттик чарбалар	217	111	64	38	27	26	31	31
коллективдик чарбалар	191	1124	509	518	460	427	464	517
дыйкан (фермер) чарбалары	8695	300162	331059	400794	323245	332909	342153	349159
жеке жана көмөкчү чарбалар	191	1124	538	-	105 485	106 693	110 155	112 422

Булагы: автор тарабынан. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2011-2015-жж., 2016-2020-жж. Кирүүү режими: <http://www.stat.kg/ru/publications/>. - Баш. экрандан

Жер жана агрардык реформа башталганда 1992-жылы бардык айдоо аянты 1264,6 миң га түзгөн, ал эми 2020-жылы 1223,6 миң га калган, же болбосо 41,0 миң гектарга азайган, ошондой эле 3.2 – таблицада көрсөтүлгөндөй дан, май өсүмдүктөрү, тамеки, тоют өсүмдүктөрүнүн айдоо аянттары кыскарган.

3.2 – таблица. Кыргыз Республикасында айыл чарба өсүмдүктөрүнүн айдоо аянты (жылдын аягына карата), миң гектар

	1992-ж.	2010-ж.	2015-ж.	2016-ж.	2017-ж.	2018-ж.	2019-ж.	2020-ж.	2020-ж. % менен карата	
									1992-ж.	2010-ж.
Бардык айдоо аянты	1264,6	1145,7	1185,9	1192,4	1207,1	1214,9	1216,7	1223,6	96,8	106,8
Дан - бардыгы	576,5	625,8	576,0	558,0	547,3	553,4	554,2	573,3	99,4	91,6
Күрүч	12,7	6,6	8,6	9,9	10,7	11,4	11,3	11,9	93,7	180,3
Дан буурчак	-	42,1	57,3	56,5	58,8	61,6	62,2	62,0	-	147,3
Кара күрүч	-	0,1	0,04	0,02	0,1	0,02	0,004	0,01	-	10,0
Кант кызылчасы (фабрикалык)	6,3	8,4	5,0	11,3	17,5	16,3	14,4	8,4	133,3	100,0
Май өсүмдүктөрү	-	55,3	42,9	38,3	34,2	29,9	26,0	19,5	-	35,3
Пахта	21,5	26,7	14,3	16,6	20,6	23,0	24,4	21,7	100,9	81,3
Тамеки	20,8	4,1	0,6	0,2	0,6	0,7	0,4	0,4	1,9	9,8
Картошка	27,2	84,3	84,5	82,2	83,0	84,4	79,2	76,3	280,5	90,5
Жашылчалар	22,2	41,9	51,5	51,5	52,0	52,0	53,4	52,9	238,3	126,3
Бакча	-	9,3	11,3	10,6	11,6	11,2	10,9	11,6	-	124,7

өсүмдүктөр										
Тоют жана башка өсүмдүктөр	575,9	239,9	333,1	356,4	369,7	370,1	379,4	384,8	66,8	160,4
Башка өсүмдүктөр	1,5	1,2	0,8	0,9	1,0	0,8	0,9	0,8	53,3	66,7

Булагы: автор тарабынан. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2011-2015-жж., 2016-2020-жж. Кирүү режими: <http://www.stat.kg/ru/publications/>. - Баш. экрандан

Изилдөө камтыган жылдарды анализдеп карасак күрүч, кара күрүч, пахта, май өсүмдүктөрү, тамеки, тоют жана башка өсүмдүктөрдү өндүрүү өткөн жылдарга салыштырмалуу төмөндөп кеткен. Ал эми жашылчаларды өндүрүү 2020-жылы өткөн жылдарга салыштырмалуу көбөйгөн.

3.3 – таблица. Кыргыз Республикасында айыл чарба өсүмдүктөрүнүн дүн жыйымы (жылдын аягына карата), миллион сом

	2010-ж.	2012-ж.	2014-ж.	2016-ж.	2017-ж.	2018-ж.	2019-ж.	2020-ж.	2020-ж. % менен 2010-ж. карата
Бардыгы	59620,4	80349,3	98165,1	97803,3	108187,4	100514,8	110782,2	125749,6	210,9
Дан жана дан буурчак	13554,9	24971,9	26335,4	25398,8	26574,5	27849,7	31355,7	35693,0	263,3
Картошка	11694,3	13217,2	22951,2	16415,9	24607,2	17472,5	15379,8	20415,6	174,6
Жашылча	11129,5	15872,5	20780,7	28511,5	27949,3	22977,3	29253,1	25701,8	230,9
Пахта	2684,6	3756,3	3060,8	2479,0	3247,2	3747,6	3694,9	3 963,1	147,6
Тамеки	382,8	424,6	233,6	34,6	115,2	134,0	150,8	131,3	34,3
Кант кызылчасы	320,1	295,8	503,5	2435,5	2264,6	2461,9	2463,7	1 400,7	437,6
Бакча өсүмдүктөрү	1378,2	2107,4	1949,7	1933,0	2146,5	2016,1	3215,4	3 593,5	260,7
Мөмө-жемиш	5873,8	7596,8	8607,9	8148,5	9110	9669,2	9193,4	12 991,0	221,2
Жүзүм	123,8	364,7	677,2	580,9	417,2	380,6	490,4	472,8	381,9
Башка	12478,4	11742,1	13065,1	11865,6	11755,7	13805,9	15585,0	21386,8	171,4

Булагы: автор тарабынан. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары [Электрондук ресурс]: КРнын айыл чарбасы, 2010-2014-жж., 2016-2020-жж. Кирүү режими: <http://www.stat.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo/>. - Баш. экрандан

Таблицада көрсөтүлгөндөй 2010-жылы айыл чарба өсүмдүктөрүнүн дүн жыйымы 59620,4 миллион сомду түзгөн, ал эми 2020-жылы бул көрсөткүч 125749,6 миллион сомду түзүп, эки эседен ашык өскөн. Анын ичинде дан жана дан буурчактар 22138,1 миллион сомго, картошка 8721,3 миллион сомго, жашылчалар 14572,3 миллион сомго, пахта 1278,5 сомго, кант кызылчасы 1080,6 миллион сомго, бакча жана мөмө-жемиштер 9332,6 миллион сомго өскөндүгүн байкаса болот. Тамеки өстүрүү кескин кыскарып, дүн жыйымы 197,5 миллион сомго азайган же 40% ке түшүп кеткен.

Өлкөдө мал чарбачылыгын өнүктүрүүнүн максаты катары калкты сапаттуу азык түлүк жана кайра иштетүү ишканаларын-чийки зат менен

камсыздоо саналат. Изилдөө тактагандай 1992-жылга айыл чарбасы реформалаганга чейин кой эчкилердин саны 8741,5 миң баш болсо, 2020 жылы 6278,7 миң баш болгон же 71,8% га, үй канаттуулары 10420 миң баш болсо, 2020-жылы 6070,4 миң баш болгон же 58,2 % га, чочколор 246,6 миң баш болсо, 2020-жылы 29,5 миң баш болуп дээрлик 11 эсеге кыскарган 3.3 – таблицада көрсөтүлгөндөй. Ошол эле мезгилде уйлардын саны жана жылкылардын өсүшү байкалат. Азыркы күндө калкыбызды сүт азыктары, картошка, жашылча менен гана физиологиялык талаптарын камсыз кылабыз. Ошол эле учурда калкыбызды эт азыктары менен камсыз кылыш үчүн бул азыктардын 30 % га жакынын сырттан импорттоп алабыз. Эмне үчүн мындай жагдай болуп жатат дегендин негизги өзөгү Кыргызстанда инновациялык ишкердүүлүк мал чарбасында талаптагыдай колдонулбай келет.

3.4 – таблица. Кыргыз Республикасында малдын жана үй канаттууларынын санынын өсүү динамикасы (жылдын аягына карата бирдик)миң баш.

	1992-ж.	2010-ж.	2015-ж.	2016-ж.	2017-ж.	2018-ж.	2019-ж.	2020-ж.	2020-ж. % менен карата	
									1992-ж.	2010-ж.
Ири мүйүздүү мал	1122,4	1278,1	1492,5	1527,8	1575,4	1627,3	1680,7	1715,8	152,9	134,2
анын ичинен уйлар	514,7	664,3	757,4	769,9	789,8	812,6	835,3	855,0	166,1	128,7
Кой эчкилер	8741,5	415,5	5929,5	6022,6	6077,8	6167,9	6266,7	6278,7	71,8	1511,1
Жылкылар	313,0	373,0	449,6	467,2	481,3	489,7	522,6	539,6	172,4	144,7
Чочколор	246,6	61,3	82,6	50,3	51,2	51,3	34,7	29,5	12,0	48,1
Үй канаттуулары	10420	4535,8	5586,2	5673,6	5910,4	6009,7	6211,2	6070,4	58,3	133,8

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары [Электрондук ресурс]: КРнын айыл чарбасы, 2016-2020-жж. Кирүү режими: <http://www.stat.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo/>. - Баш. Экрандан

Изилдөө көрсөткөндөй, бүгүнкү күндө басымдуу көпчүлүк дыйкан, фермердин айыл чарба өндүрүшүн натыйжалуу жүргүзүү үчүн кызыгуусу абдан чоң. Биздин оюбузча, дыйкан, фермерге заманбап айыл чарба технологиялары жаатында берилген билимдин шайкеш келишин камсыз кылуу айылдык товар өндүрүүчүлөрдүн чыныгы муктаждыктарын канаттандыруу жана айыл чарбасын тездик менен туруктуу өнүктүрүү багыттарын аныктоо өкмөттүн негизги багыттары болуп саналат. Тактап айтканда Кыргызстанга илимий-инновациялык процесстерди айыл чарбасында ашырууга К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин алдында Агрардык инновация окуу борборун (АИОБ) түзүүнү сунуштайбыз. Себеби бул университетте, тийиштүү деңгээлде тажрыйбалуу окумуштуу профессорлор, мугалимдер жетиштүү. О.э. тренерлерди даярдоо, мамлекеттик башкаруу кызматчылары, фермер-дыйкандар бирикмелеринин башчылары үчүн окууларды, практикалык иштерди өткөрүү максатындагы аудиториялар,

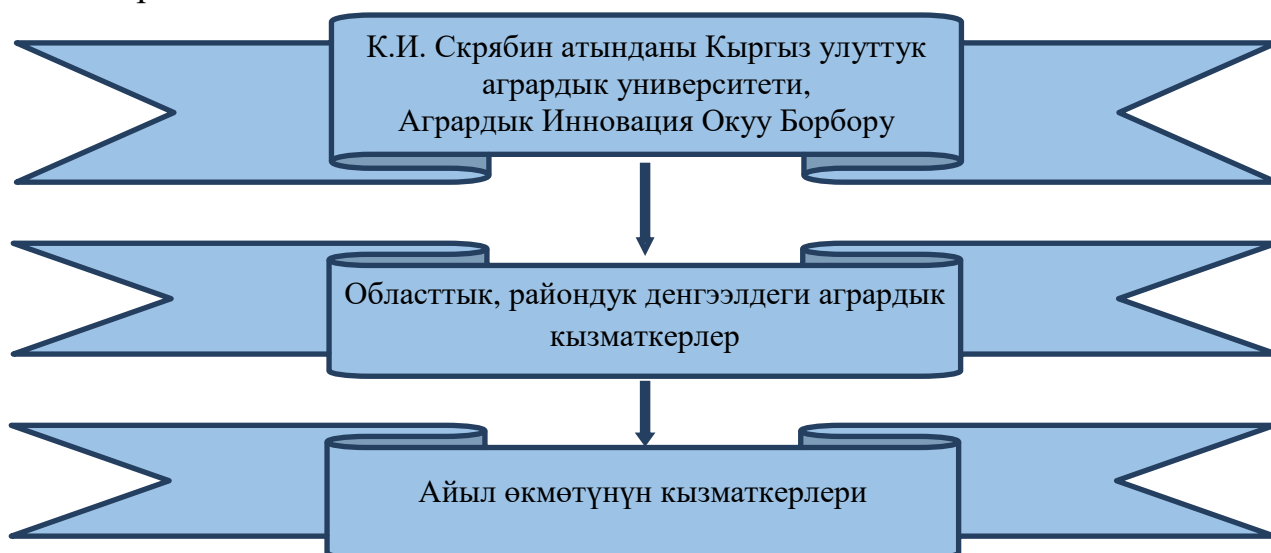
тажрыйба чарбалары, лабораториялар, компьютердик класстар жана библиотекалар бар.

Сунушталган Агрардык инновация окуу борбору тарабынан дыйкан, фермерге билимдерин жана тажрыйбаларын жогорулатуу максатында ата мекендик жана эл аралык эксперттерди тартуу менен төмөнкү адистештирилген программалар сунушталат:

- инновация жана инновациялык ишмердүүлүктүн маңызы, формалары жана келечеги;
- кыска мөөнөттүү окуу курстары жана билим берүү программалары (тармактар жана адистиктер боюнча);
- айыл чарбасында жана анын ишканаларынын техникалык маселелери, инвестициялык долбоорлорду түзүү боюнча консультациялык кызматтар;
- айыл чарбасы үчүн жаңы машиналардын жана жабдуулардын туруктуу экспозициялары жана демонстрациялык көчүрмөлөрү;
- асыл тукум жана селекциялык иштердин илимий жана практикалык жактарын өздөштүрүү;
- соода логистикалык борборлорун жана транспорттук логистиканы уюштуруу;
- финансылык сабаттуулукту жогорулатуу;
- республикалык жана эл аралык бизнес-консультацияларды, конференцияларды, семинарларды өткөрүү.

Биздин оюбузча “Аграрных инновациялар окуу борбору” төмөндөгү максаттарда иш алып баруусу зарыл. Айыл чарба тармактары боюнча адис-лекторлорду даярдоо схемасы 2 этапта ишке ашырылышы сунушталат(3.2-сүрөт).

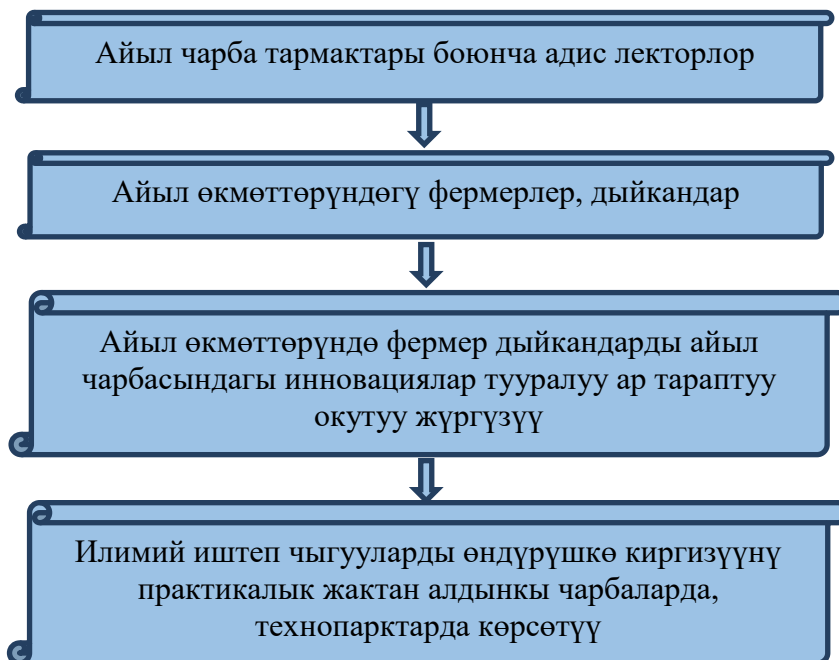
Биринчи этап:

3.2 -сүрөт. К.И.Скрябин атындагы КУАУнин алдындагы “Аграрных инновациялар окуу борборунда” адистерди даярдоонун 1-этабынын схемасы.

Булак: автор тарабынан түзүлгөн.

Даярдалган адис лекторлор бекитилген график боюнча бекитилген райондордо, айыл өкмөттөрүндө фермер дыйкандарга инвестицияны натыйжалуу пайдалануу, инновация жана инновациялык ишмердүүлүктү жөнгө салуу боюнча жана аларды чарбачылыкка киргизүүнүн ыкмаларын, жолдорун окутушат жана консультация беришет (3.3 -сүрөт). Экинчи этап:

3.3 -сүрөт. К.И.Скрябин атындагы КУАУнун алдындагы “Аграрных инновациялар окуу борборунда” адистерди даярдоонун 2-этабынын схемасы.

Булак: автор тарабынан түзүлгөн.

Дыйкан фермерлерди окутуунун негизги милдети жана максаты болуп айыл чарбасынын тармактарында иштегендердин чыныгы тажрыйбасы менен акыркы инновациялык жетишкендиктерди консалидациялоо эсептелет.

Биздин көз карашыбыз боюнча илимий жактан негизделген биология, биохимия, асыл тукум селекция, генетика, микробиологиядагы жетишкендиктер, айыл чарбасында натыйжалуу биотехнологиялык сунуштар гана айыл чарба өндүрүшүнүн өсүшүн камсыздайт. Ал эми айыл чарбасында илимий-практикалык жактан негизделбеген жаңы өндүрүш жабдыктарын, шаймандарын, салттуу эмес механизациялаштырылган өндүрүш технологияларын, технологияларды дыйканчылык тутумунда өз алдынча пайдалануу жер кыртышынын физикалык-химиялык касиеттеринин начарлашына, айлана-чөйрөнүн экологиялык булганышына жана өндүрүмдүн сапатынын начарлашына алып келет.

Негизинен жаңы, жогорку технологияларды, биринчи кезекте ресурстарды үнөмдөөчү технологияларды активдүү издөө жүрүү керек. Энергиялык, материалдык, капиталдык ресурстарды эске алып, аларды үнөмдөөчү технологиялар рыногун чыңдоого өбөлгө түзгөн башкаруу тажрыйбаларын жана колдо болгон ата мекендик жана чет элдик жетишкендиктерди ишке ашыруу максатка ылайыктуу.

Инновациялык рынокту өнүктүрүүдөгү эң маанилүү багыттардын бири - энергияны жана капиталдык сыйымдуулукту үнөмдөөчү жер иштетүү технологияларын жайылтуу. Табигый жана топурак шарты көп жагынан Кыргызстандыкына окшош Канадада айдоону көптөн бери таштап, топурактын кадимки жана терең жумшартылышын колдонушкан ыкмаларды колдонуп келет. АКШда, кадимки айдоо жерин тигүү жолу менен иштетпей, агрардык чөйрөдө топурак өстүрүүнүн жаңы түрлөрүнө өтүштү (биогумусу көп), бул өсүмдүктөрдү отоо чөптөрдөн жана зыянкечтерден күчөтүлгөн химиялык коргоону талап кылат.

Илимди көп талап кылуучу технологияларды өнүктүрүүнүн стратегиялык багыты катары генетикалык жана уюлдук инженериянын заманбап ыкмаларын колдонуу аркылуу агрардык өндүрүштө, атап айтканда өсүмдүк өстүрүү, мал чарбачылыгындагы биотехнологиялык өнүгүүлөрдү мамлекеттик колдоо болуп саналат.

Айыл чарба өндүрүшүндө экологиялык көйгөйлөрдү чечүү стратегиялык багыттардын бири болуп саналат. Биздин оюбузча Кыргыз Республикасы агрардык өлкө, географиялык, климаттык шарттар жагынан органикалык-экологиялык таза айыл чарба өндүрүмдөрүн арбын өндүрүп, калкты камсыздап, ал тургай айрым түрлөрүн чет мамлекеттерге экспортко чыгырууга толук мүмкүнчүлүгүбүз бар. Себеби учурда өлкөдө көптөгөн майда фермерлик (452,3 миң) жана көп эмес орто агрардык чарбалар (959) бар. Азыр деле фермер дыйкандардын 60-70 пайыздан ашыгы эч кандай химикаттарды колдонбой, табигый жол менен эле түшүм алып жатышат. Бирок аны өндүрүүдө мамлекет тарабынан илимий-инновациялык ишмердүүлүк жактан эч кандай колдоо жок, ал эми сатууга келгенде тиешелүү сертификаттардын жоктугунан көп көйгөй жаралып түшүм арзан баада сатылат. Ошентип, иш жүзүнө келгенде бизде өндүрүмдөрдүн экологиялык жактан таза экендигин аныктаган, эл аралык талаптарга жооп берген сертификат берилбейт. Мисалы, Баткен өрүгүнө, жүзүмүнө (кургатылган как, жүзүм), Ак турпак күрүчүнө, Ысык-Көлдүн эт, сүт азыктарына, өрүгүнө, алмасына, карагатына, Таластын эт, сүт азыктарына, төө буурчагына, Аксынын эт, сүт азыктарына, кара өрүгүнө, Кадамжайдын анарына, Сөң-Көлдүн балыгына, Алайдын, Кара Кулжанын, Чаткалдын, Нарындын, Суусамырдын эт, сүт азыктарына, өзгөчө топоздун эт жана сүт азыктарына жана башка органикалык-экологиялык таза айыл чарба өндүрүмдөрүнө сертификаттар берилбейт. Сертификат алуу үчүн көп деле каражат жана методикалык иштер талап кылынбайт. Ушул көйгөйгө байланыштуу көпчүлүк дыйкан фермерлер өндүрүмдөрүн жогорку баада сатыша албай чыгымдарга учурап келишет. Мына ушул маселелерди мыйзамдаштырып алуу менен аталган көйгөйдү чечсек, агрардык экономиканын өсүшүн камсыз кылып, айыл аймактарындагы жакырчылыктын деңгээлин азайтабыз. Ошондой эле эл аралык деңгээге чыгып, экологиялык таза бренди менен айыл чарба өндүрүмдөрүн сатууга мүмкүнчүлүктөр ачылат.

Бүгүнкү кезде, керектелген тоюттун органикалык заттарынын 40тан 50 % га чейинкисин топтогон жаныбарлардын калдыктарын утилдештирүү боюнча эффективдүү технологиясынын кээ бир иштеп чыгуулары бар. "Топурак -

өсүмдүк - жаныбарлар - жаныбарлардын калдыктары - топурак" циклинде өз ара байланыш болушу керек. Генетикалык жактан жугуштуу ооруларга туруктуу асыл тукум айыл чарба жаныбарларды жаратуу, биологиялык активдүү заттарды өндүрүүчү жаныбарларды алуу айыл чарбасынын өнүгүшүнүн негизги стратегиялык багыттары болуп саналат.

Айыл чарбасында инновациялык ишмердүүлүктү арттыруунун негизинде жаңы технологиялар рыногун өнүктүрүү тутумун түзүү үчүн төмөндөгү уюштуруу-экономикалык механизмди:

- жаңы технологияларды түзүүнү жана пайдаланууну каржылоо (максатташтырылган мамлекеттик программалар, долбоорлор алкагында);
- кошумчаланган финансылык булактарды тартуу учун жардам берүү (бюджеттик эмес каражаттар, инвестициялар, лизингдер, насыялар);
- инвестицияларды тартууга шарттарды түзүү жана жаңы технологияларды жаратууну жана пайдаланууну мотивациялоо;
- бирдиктүү мамлекеттик илимий-техникалык саясатты түзүү жана иш жүзүнө ашыруу; мыйзамдарды иштеп чыгуу; жаңы технологияларды колдонуучуларга (керектөөчүлөргө) салыктык жеңилдиктерди белгилөө;
- жаңы технологияларды түзүүгө арналган программалар жана долбоорлорду мамлекеттик ресурстар аркылуу колдоо, тамак аш коопсуздугун камсыздоо, жаңы технологияларды чет өлкөгө ташууга жана аларды импортоого, о.э. жаңы технологияларды түзүү жана пайдаланууга чет өлкөлүк инвестицияларга көзөмөлдү жүзөгө ашыруу;
- жаңы технологиялардын мамлекеттик банктарын түзүү, аларды эффективдүү пайдаланууда шарттарды түзүү; ишенимделген укуктук коргоону жана интеллектуалдык менчикти коргоону камсыздоо; жаңы технологияларды сертификациялоо жана мамлекеттик каттоо; эл аралык келишимдерди түзүү жана жаңы технологияларды коргоодо мамлекеттер аралык уюмдар менен чогуу аракеттенүүнү сунуштайбыз.

Мына ошентип, мамлекет тарабынан жаңы технологиялар багытында бирдиктүү саясатты белгилөө менен гана чектелбестен, аларды иштеп чыгуу жана колдонуу менен алек болгон ишкердик түзүмдөрүн, илимий мекемелерди, интеллектуалдык ишмердүүлүктүн эффектисине жеке же юридикалык тараптардын өзгөчө укугун иш жүзүнө ашыруу жана жаңы мыйзамдарды иштеп чыгуу сунушталат.

Белгилей кетсек, инновациядагы эң маанилүү орун мамлекетке таандык, анткени ал каржылоону жана инновациялык чөйрөдөгү артыкчылыктуу багыттарды тандоону, стратегиялык пландаштырууну, мамлекеттик буюрутмалардын предмети боло турган товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн тизмесин аныктоону камсыз кылат, инновациялык чөйрөдө турукташкан уюштуруу механизмдерин түзүүнү, инвесторлорду инновациялык долбоорлорго катышууга жагымдуу шарт түзүүнү жана ушундай долбоорлордун экспертизасын ишке ашырат.

Изилдөө көрсөткөндөй айрым региондордо алдыңкы дыйкан фермерлер тарабынан жасалган инновациялык иштерди белгилесек болот. Алсак, 2020-

жылы "Айыл Банк" ААКнын "Өндүрүмдүү асыл тукум малдарын лизингге берүү" жаңы насыя продуктусунун алкагында Россиядан 59 баш бодо мал алынып, Чүй облусунун Сокулук районундагы "Чабрец" дыйкан чарбасына тапшырылган. Булар эт жана сүт багытындагы Швиц тукумундагы чет өлкөлүк асыл тукум кунаажындар, анын тирүүлөй салмагы 750 кг чейин жетиши мүмкүн, ал эми 1 уйдун жылдык сүт берүүсү 5000 литрден ашат, ал эми Кыргыз Республикасы боюнча 2019-жылы ар бир уйдан орточо 2000 литрден сүт саап алынган. Эт жана сүт багытындагы Швиц тукумундагы чет өлкөлүк асыл тукум кунаажындар Совет өкмөтүнүн учурунда дагы Кыргызстанда багылып келген, албетте мындай инновациялык ишкердүүлүктү аймактарга жайылтсак болот.

2012-жылы ЮСАИДдин жардамы менен техника, жабдуу алган "Ивестициялык долбоор" бизнес долбоорду натыйжалуу пайдалануу менен Ош областынын Кара-Суу районундагы фермер Мадазимов Бекболот 100 баштан ашуун уй фермасын түзгөн. Бул фермада Швиц породасындагы уйлар багылат. Фермерди орточо жылдык таза кирешеси 1 млн. сомдон ашкан.

Бул келтирилген мисалдар өлкөнүн айыл чарбасын инновациялык ишмердүүлүк аркылуу өнүктүрүү жана бул багытта мамлекеттик колдоонун зарылдыгын жана анын уюштуруу-экономикалык механизмдерин жакшыртуу талап кылынаарын айгинелеп турат.

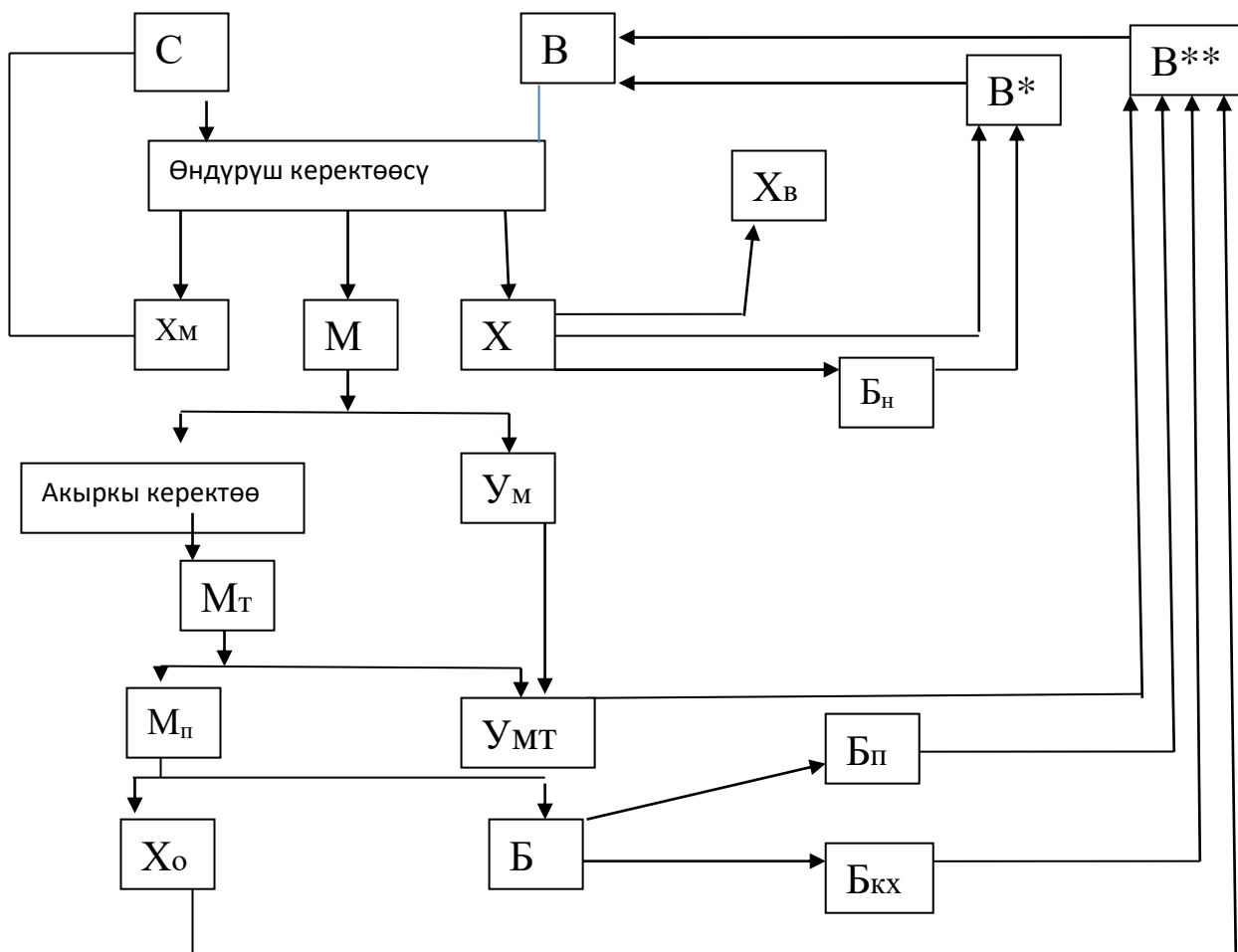
Изилдөө ишиндеги төртүнчү бапта **“Айыл-чарбасында инновациялык стратегияны иш жүзүнө ашыруунун багыттары”** айыл чарбасынын өндүрүшүнүн көйгөйлөрүн чечүүнү камсыздоодо мамлекеттин ролу; айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүдө инфраструктура тутумун түзүү жана өркүндөтүү, айыл-чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн божомолдоо жолдору каралды.

Айыл чарбасынын өндүрүшүнүн көйгөйүн чечүүдө жогорудагы баптарда негизделгендей теориялык, методикалык ыкмаларды пайдалануу, фермер дыйкандарды окутуу, жаратылыш ресурстарын талдап чыгуу, финансы булактарын аныктоо, инфраструктура тутумун түзүү жана өркүндөтүүнүн, инновациялык өнүктүрүүнүн прогнозу жана оптимизациялоо жолдорун кыска орто жана узак мөөнөттөргө өз алдынча бөлүп коюлган максаттарга жетүү зарыл.

Бул маселелердин ичинен айыл чарбасында жаңы технологияларды иштеп чыгууда, сугат суу, минералдык жер семирткичтерди, өсүмдүктөрдү зыянкечтерден жана оорулардан сактоонун химиялык каражаттары менен камсыздоодо, кооперациялык-интеграциялык түзүмдөрдү жана инфраструктура тутумун түзүүдө мамлекет эң негизги ролду ойнойт. Ошондуктан мамлекет тарабынан айыл чарбасын өнүгүүсүн тескөө, финансылык жактан жардам көрсөтүү жана айыл-чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдин толук түзүү менен калктын тамак-аш коопсуздугун камсыздап, ашкан айыл чарба товарларын башка өлкөлөргө экспортко чыгарууга жетишүү негизги приоритет катары каралышы керек.

Кыргыз Республикасынын айыл-чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдин бирден бир ачкычтарынан болуп айыл чарбасында ар тараптуу жана комплекстүү инфраструктураны түзүү, башкача

айтканда инфраструктурасынын негизи болгон санарип экономикасына байланышкан, соода логистикалык борборлор, транспорттук жолдорду, аймактарда чакан, орто, чоң дүңүнөн сатуучу айыл чарба базарлары, кампалар, сактоочу жайлар, элеваторлор, муздаткыч түзүлүштөр, таңгактарды жасоочу жабдуулар жана шаймандар ж.б. өнүктүрүүнүн тутумдарын түзүү болуп саналат. Белгилүү болгондой, өндүрүштүк объектилерди жана социалдык инфраструктураны өнүктүрүүдөгү артта калуу – “жерден столго чейин” өндүрүмдү жоготуунун негизги себеби болуп саналат.

4.1- сүрөт. Айыл чарба чийки затынын кыймылдар циклинин байланыштарынын түзүмү жана схемасы.

Булак: автор тарабынан түзүлгөн

Практикада баштапкы айыл чарба чийки затынын дараметтүү мүмкүнчүлүгүн структурасы жана динамикасы боюнча болжол менен баалоо уюштурулган тартипте ишке ашырылбайт. Бул жерде С – алгачкы чийки заттын массасы; X_m – чийки заттын болбой койбос (кайтарымсыз) өндүрүштүк жоготуулары; М – азык-түлүк азыктарынын акыркы чыгарылган массасы; X – баштапкы чийки затты өндүрүштүк керектөө процессинде пайда болуучу калдыктар; X_b – өндүрүштүн кайтарымдуу калдыктары; B_n – курчап турган чөйрөгө кайтарылуучу калдыктар; M_t – керектөөгө келип түшүүчү өнүмдүн накта массасы; M_p – чыгарылган өнүмдүн факт жүзүндөгү (чыныгы) массасы;

X_0 – калдыктардын акырына чейин пайдаланылбаган жана курчап турган чөйрөгө кайтарылуучу бөлүгү; Y_m – керектөө чөйрөсүнө келип түшүүгө чейинки өнүмдүн жоготуулары; Y_{M_T} – өндүрүмдүн өндүрүш чөйрөсүнөн түздөн-түз керектөөгө чейинки жолдогу жоготуулары, базарларда, өндүрүштөрдө сенек болуп туруп калуудагы жоготуулары, ошондой эле суроо талапты таппаган өндүрүмдөр; B – акыркы керектөөнүн калдыктары; B_n – экинчи дареметтүү чийки зат болуп эсептелүүчү тиричилик калдыктары; $B_{кх}$ – коммуналдык-тиричиликте пайдаланылбаган калдыктар (ыргытылуучулар); B – дареметтүү экинчи ресурстардын б.а. өндүрүштүк (B^*) жана акыркы (B^{**}) керектөөнүн калдыктарынын физикалык массасы.

Схемадан дайын болгондой, калктын чыныгы керектөөсүн канааттандырууну жогорулатуу үчүн тамак-аш азыктарын өндүрүүдө алгачкы чийки затты рационалдуу пайдалануу милдети айкын болду, аларда акыркы өнүмдү даярдоо үчүн алгачкы чийки заттын бардык массасын түздөн-түз которууну максималдаштурууга алып келүү керек: $M=C+B$, бул жерде $B= B^*+ B^{**}$ өндүрүштүк бирдик өзүнүн эмгегинин натыйжалуулугун жогорулатууга умтулат, тескерисинче болбостон, эң аз чыгымдар болгондо теңдемдештирүү мүмкүндүгү жакшырат, негизинен сөз айыл чарбасынын ар бир өндүрүштүк бирдиги өзүнүн ишмердүүлүгүн акыркы натыйжаларга, өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууга жараша куруусу жөнүндө болуп жатат, бул зарыл көлөмдө материалдык, эмгектик жана башка ресурстарды структурада жана ылайыктуу мөөнөттө тартуу менен шартталган (4.1 - сүрөт). Биздин оюбузча ушунун өзү базар шарттарындагы мыкты теңдештирилгендиктин шарттары.

Ошентип, азык-түлүк көйгөйүн чечүүдө ушул маанилүү жана татаал көйгөйдүн ар тараптуу жана көп багыттуу аспектилерин камтыган системалуу ыкмадан келип чыгуу керек. Айыл чарбасында өндүрүмдүн жана өркүндөтүүнүн негизги багыттарын аныктоодо биринчи баштапкы чийки заттын массасын, азык-түлүк азыктарынын акыркы чыгарылган массасын; өндүрүштүн акыркы керектөөнүн калдыктарынын физикалык массасын, керектөөгө келип түшүүчү өнүмдүн накта массасын аныктоо менен чыгарылган өнүмдүн чыныгы массасын тактап алуу керек. Негизги максат өндүрүмдүн көлөмүн көбөйтүү, сапатын жогорулатуу, аны натыйжалуу пайдалануу, ал эми керектөөнүн калдыктарын минималдаштырып азайтууга, мүмкүн болгон бөлүгүн кайра иштетүү болуп саналат.

4.1 – таблица. КР айыл чарбасынын продукциясынын негизги көрсөткүчтөрүнүн 2035-жылга чейинки божомолу

	Айыл чарбасындагы дүн өндүрүм (млн. сом)	Инвестициянын көлөмү (баары)	Тракторлордун саны	Комбайндар	Патентке билдирмелердин саны	Айыл чарба инвестиция (кайра иштетүү кошо) (млн.
--	--	---------------------------------	-----------------------	------------	------------------------------------	---

Тренд теңдемеси	$y = 3260.79 \cdot t^2 - 18953.6 \cdot t + 207493.22$	$y = 35222.83 \cdot x^{0.05052}$	$y = -407.81 / x + 20754.52$	$y = 5 \cdot x + 2354$	$y = 212.85 \cdot 0.82734^x$	$y = 3257 \cdot \ln(t) + 250$
Аппроксимация	A=7,09	A=8.89	A=1,17	A=0,9	A=12	A=12
Детерминация коэффициенттери	R=0,86	R=0,6	R=0,54	R=0,93	R=0,52	R=0,5
2022 прог.	344036,22	39568,013	20713,7	2404	31,9826	32585,7
2023 прог.	393559,21	39758,996	20717,4	2409	26,4605	32894,4
2024 прог.	449603,78	39934,154	20720,5	2414	21,8918	33183,8
2025 прог.	512169,93	40095,965	20723,2	2419	18,112	33445,2
2026 прог.	581257,66	40246,363	20725,4	2424	14,9848	33683,3
2027 прог.	656866,97	40386,887	20727,3	2429	12,3975	33908,8
2028 прог.	738997,86	40518,783	20729	2434	10,2569	34118,1
2029 прог.	827650,33	40643,072	20730,5	2439	8,48598	34316,0
2030 прог.	922824,38	40760,604	20731,9	2444	7,02079	34502,9
2031 прог.	1024520	40872,093	20733,1	2449	5,80858	34678,1
2032 прог.	1132737,2	40978,144	20734,1	2454	4,80567	34845,0
2033 прог.	1247476	41079,275	20735,1	2459	3,97592	35004,4
2034 прог.	1368736,4	41175,932	20736	2464	3,28944	35155,8
2035 прог.	1496518,3	41268,505	20736,8	2469	2,72149	35300,8

Булагы: автор тарабынан эсептелди

4.1-таблицадан көрүнүп тургандай, өзгөрмөлүүлөр негизги көрсөткүч болгон айыл чарбасынын дүң өндүрүмү менен корреляцияланат, бардык маанилердин R^2 си 0,50тен жогору, андыктан тандалып алынган көрсөткүчтөр маанилүү. Негизи нормативдик көрсөткүчтү көрсөтүшү керек болгон инвестициялардын көлөмү натыйжалуу болгон жок, анткени биз жалпысынан айыл чарбасына жасала турган инвестицияларды чагылдырдык, ал жерде көрсөткүчтөр абдан төмөн. Техникалык жабдуунун таасири бул комбайндар жана тракторлор, алардын көрсөткүчтөрү, алсак, тракторлор боюнча, ортодон жогору. Комбайндар боюнча салыштырмалуу жогорку көрсөткүч алынды - 0,93.

2035-жылга чейинки божомол айыл чарба өндүрүмүн көбөйтүү үчүн техникалык жактан жабдуу, чал чарбачылыгында малдын асылдуулугун жакшыртуу жаатында айыл чарбасын каржылоо менен байланышкан иш-чаралардын комплекси талап кылынарын көрсөттү.

Мал чарбасында малдын жалпы санындагы асыл тукумдуу малдык үлүшү болгону 0,3%, ал эми аймактык масштабдагы атаандаштык үчүн бул көрсөткүч жалпы мал чарбасынын 30%ынан ашышы керек.

4.2 – таблица. R жуптук корреляция коэффициенттеринин матрицасы.

-	y	x ₁	x ₂	x ₃	x ₄	x ₅
y	1	0.2719	-0.1741	0.7395	-0.3722	0.2682
x ₁	0.2719	1	-0.4522	0.2388	-0.248	-0.06008

x ₂	-0.1741	-0.4522	1	0.2476	-0.2913	0.5023
x ₃	0.7395	0.2388	0.2476	1	-0.506	0.8043
x ₄	-0.3722	-0.248	-0.2913	-0.506	1	-0.4113
x ₅	0.2682	-0.06008	0.5023	0.8043	-0.4113	1

Жекече коэффициенттердин негизинде регрессиялык моделге өзгөрүлмөлөрдү кошуунун негиздүүлүгү тууралуу тыянак чыгарууга болот. Эгерде коэффициенттин мааниси кичине болсо, анда бул ушул фактор менен натыйжа көрсөткүчтүн ортосундагы байланыш же абдан начар, же такыр эле жок, андыктан бул факторду моделден чыгарып салууга болот дегенди билдирет.

Корреляциянын жекече коэффициенттери төмөнкү формула менен эсептелет:

$$r_{ij,s} = - \frac{R_{ij}}{\sqrt{R_{ii} \cdot R_{jj}}}$$

мында R_{ij} - R матрицасынын r_{ij} элементинин алгебралык кошумчасы.

Жуптук жана жекече корреляция коэффициенттерин салыштырууда x_i ортосундагы факторлор аралык көз карандылыктын таасиринен улам өзгөрүлмөлөрдүн ортосундагы байланыштын тыгыздыгы ашыкча бааланышы орун алат.

Мультиколлинеардуулуктун анализи.

1. Корреляция коэффициенттеринин матрицасынын негизинде мультиколлинеардуулуктун анализи. Эгерде матрицада $r_{x_j x_i} > 0.7$ корреляциянын факторлор аралык коэффициенти болгон болсо, анда бул көптүк регрессия моделинде мультиколлинеардуулук болот.

Биздин учурда $r(x_3 x_5)$ мааниси $|r| > 0.7$, бул факторлордун мультиколлинеардуулугун жана алардын бирин мындан аркы анализден чыгарып салуу зарылдыгын билдирет.

2. Ридж-регрессия. Мультиколлинеардуулук менен байланышкан көйгөлөрдүн бар экендигин айкын көрсөткүчү болуп дисперсиянын көбөйүү коэффициенти саналат, ал ар бир өзгөрүлмөлүү үчүн төмөнкүдөй аныкталат:

$$VIF(b_j) = \frac{1}{1 - R_j^2}$$

мында R_j^2 - X_j регрессиясында бөлөк X терге көптүк детерминация коэффициенти.

Мультиколлинеардуулук тууралуу жок дегенде бир j үчүн VIF 4 жана андан жогору болгон учурда сөз жүрөт. Бул критерий боюнча мультиколлинеардуулук жок экендиги көрүнүп турат.

3. Начар шартталуунун критерийи болуп шартталуу көрсөткүчү деп аталган $X^T X$ матрицасынын максималдуу жана минималдуу өздүк сандарынын $\lambda_{\max}/\lambda_{\min}$ катышынын чоң мааниси саналат.

Бул катыш мультиколлинеардуулук көйгөйүнүн олуттуулук даражасын баалоого мүмкүндүк берет: 10 дон 100гө чейинки шартталуу көрсөткүчү бир аз

коллинеардуулукту, ал эми 1000ден жогоркусу — абдан олуттуу коллинеардуулукту билдирет.

Изилдөө ишиндеги бешинчи **“Айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизм жакшыртуу жолдору”** аттуу бапта айыл чарбасынын инновациялык өнүктүрүү стратегиясын негиздөө; илимдин алдынкы жетишкендиктерин жана инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдерин ишке ашыруу жана тармактын инновациялык өнүгүүсүнүн негизги багыттарынын тутумун түзүү каралган.

Кыргызстандын айыл чарбасынын илимий-инновациялык стратегиясын негиздөө максатында төмөдөгү уюштуруу экономикалык механизмдерди сунуштайбыз:

- өлкөнүн айыл чарба чөйрөсүндө заманбап мамлекеттик саясатты иштеп чыгуу жана калыптандыруу;
- айыл чарбасы үчүн заманбап мыйзамдык жана ченемдик укуктук базаны түзүү жана өнүктүрүү;
- экинчи этап агрардык реформаны иш жүзүнө ашыруу, өнүктүрүү жана тутумдуу иштөө жана дыйкан-өндүрүүчүлөрдү ирилештирүү;
- өлкөнүн айыл чарбасында каржы-акча тутумун өнүктүрүү;
- айыл чарбасында толук кандуу институционалдык өнүгүшү камсыздоо (фермердик ассоциацияларды түзүү жана өнүктүрүү (аймактык, тармактык);
- Кыргыз Республикасынын Айыл, суу чарба жана региондорду өнүктүрүү министрлигинин жана анын облустук жана райондук бөлүмдөрүнүн тутумун структуралык жана функционалдык реформалоо;
- цивилизацияланган базар чынжырын өнүктүрүү кластердик ыкманы киргизүү: өндүрүүчү (фермер) - сатып алуучу (сатып алуу тутуму) - кайра иштетүүчү - бөлүштүрүүчү (соода) - керектөөчү (калк);
- окутуу жана консультациялык кызматтарды өнүктүрүү, тармакты маалыматтык камсыздоо, жаңы билимди жана инновациялык технологияларды өткөрүп берүү;
- айыл чарбасында анын тармактарында толук кандуу иштеп жаткан базар инфраструктурасын калыптандыруу жана өнүктүрүү, соода логистикалык жана транспорттук логистикалык борборлорду куруп, аларды заманбап техникалык, технологиялык жабдуулар менен камсыздап иш алып барууга жана сан экономикасын ишке киргизүү багытталган инновациялык ишкердүүлүк боюнча стратегиялык максаттарга дал келет.

Илимий-инновациянын жетишкендиктерди киргизүү менен айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу экономикалык мыйзамдын өзгөчөлүктөрүнө ээ болот, ал илимий-техникалык прогресстин негизинде өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу мыйзамы катары формулировкаланат.

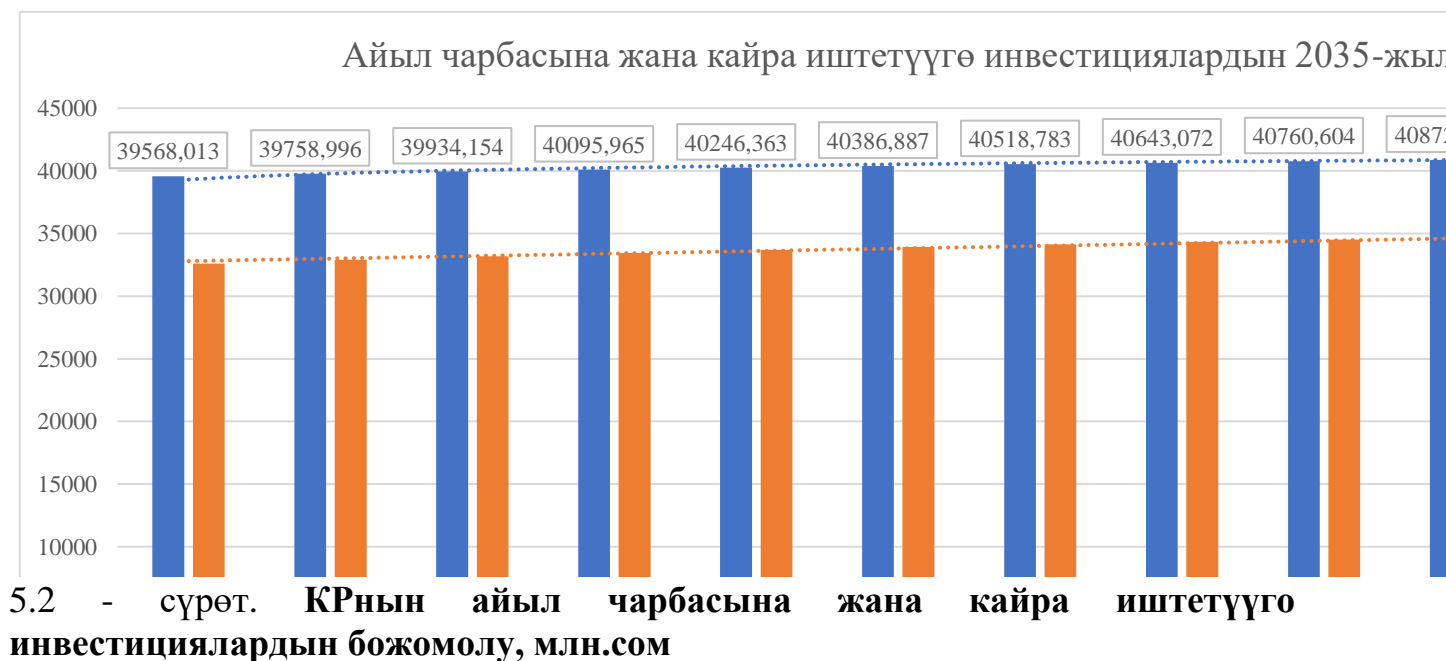
5.1 -сүрөт. КРнын айыл чарбасындагы дүң өндүрүмдүн божомолу.

Булагы: автор тарабынан эсептелди

Айыл чарбасын каржылоо саясаты өзгөрүшү керек, мисалга алсак, айыл чарбасын насыялоонун натыйжалуулугу көз карашынан алганда, бул тармактын базалык бөлүгү дотациялык болушу керек, бирок экинчи жана үчүнчү этабында субсидияланган жана акыркы өндүрүм деңгээлинде гана экономикалык жактан натыйжалуу болушу керек.

2035-жылга чейин берилген насыялардын жыйындысы баары бир жетиштүү болбойт. Мүмкүнчүлүгү болсо мамлекет жыл сайын 80 млрд. сомго чейин насыя берип, өндүрүмдүүлүккө жана түшүмдүүлүккө, балким Кыргызстандын өндүрүмүнүн элиталуулугуна маани бериши керек деп эсептейбиз (5.1 -сүрөт).

Айыл чарбасынын дүң өндүрүмү динамикалуу өсүү трендине ээ. Биздин 2035-жылга чейинки эсептөөлөр боюнча, учурдагы баалар боюнча баалай турган болсок, анда бул көрсөткүч 2035-жылга 1 трлн. 496 млн. сомду түзөт (5.2 -сүрөт).

Булагы: автор тарабынан эсептелди

Диаграммдан көрүнүп тургандай, эсептөөлөр инвестиция тартуунун стабилдүүлүгү төмөн экендигин көрсөттү. Кыргызстанда аянттардын аздыгынан жана өндүрүм өндүрүүнүн көп түрдүүлүгүнөн улам айыл чарба өндүрүмүн өндүрүүнүн майда товардык тутуму калыптанган. Биздин республиканын кайра иштетүү өнөр жайы 30-35% га чейин алып келме өндүрүмдөр менен иштейт, негизги биржалык айыл чарба өндүрүмдөрү боюнча атаандаштыкка туруштук бере албайт жана ошол эле мезгилде көлөмдөрү да аз. Айыл чарбасынын мазмундуу реформаланышы үчүн биз айыл чарба өндүрүмүнүн өзгөчөлүгүн түзүү максатында каржылык жана интеллектуалдык базаны калыптандыруу зарыл деп эсептейбиз.

Экономикалык натыйжалуулуктун кыйла төмөн мааниси иштеп чыгуучунун ишинин деңгээлинде байкалат. Ишкердин өндүрүштүк иш-аракетинин деңгээлиндеги экономикалык натыйжанын мааниси изилдөөчүнүн иштеп чыгууларын пайдалануудан алынган экономикалык натыйжалуулук чоң же азыраак болушу мүмкүн. Бардыгы изилдөө уюмдары тарабынан ишкерлер менен лицензиялык келишимдерди түзүүнүн санынан жана шарттарынан көз каранды.

Экономикалык натыйжалуулуктун көрсөткүчтөрүн талдоо көрсөткөндөй, статикалык критерийлерге салыштырмалуу динамикалык критерийлерге көбүрөөк артыкчылык берилиши керек.

Динамикалык баалоо критерийлери бардык экономикалык кубулуштар жана процесстер туруктуу кыймылда турган базар экономикасынын шарттарына жакын. Демек, болжолдонгон убакыт мезгилиндеги накталай түшүүлөр жана төлөмдөр туруктуу эмес жана алардын абсолюттук мааниси убакыттын өтүшү менен өзгөрүп турат.

Статикалык критерийлер кыска мөөнөттө гана талап кылынат, аны бир ай, квартал, жарым жыл же жыл менен өлчөөгө болот. Учурда инновациялык

процесстерди баалоочу экономикалык көрсөткүчтөрдүн тутуму статистикалык көрсөткүчтөр түрүндө чагылдырылышы мүмкүн болбогондуктан, ал келечек үчүн жалпы көрүнүштө берилген (5.3 -сүрөт).

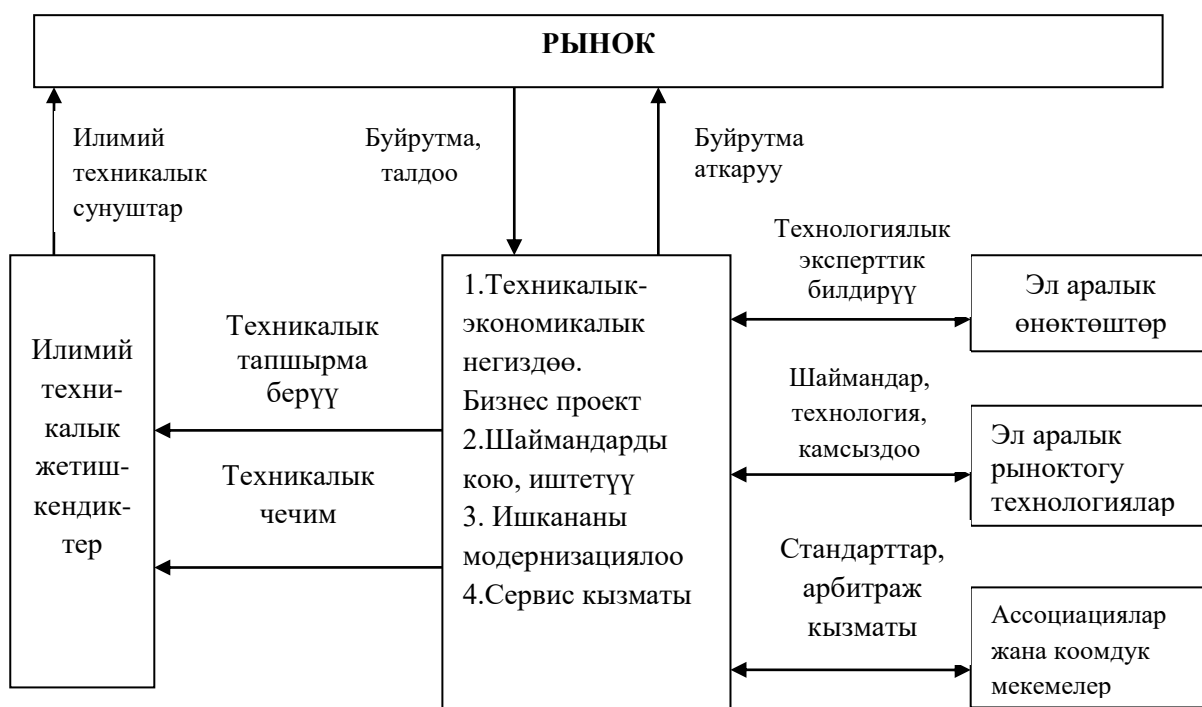
5.3 - сүрөт. Айыл чарба өндүрүшүндөгү инновациялардын натыйжалуулугун баалоо үчүн негизги көрсөткүчтөр тутуму Булак: автор тарабынан түзүлгөн

Изилдөө тастыктагандай республикабыздын айрым аймактарында алдыңкы дыйкан фермерлердин катмары пайда болууда. Алсак, Талас облусунда төө буурчак өндүрүүдө алдыңкы уюштуруу-экономикалык иш-чаралар, элиталык сортторду тигүү, ресурстарды үнөмдөөчү технологияларды колдонуу жана төө буурчакты терең иштетүү колго алынган. Баткен облусунун Кадамжай районундагы Ак-Турпак аймагына караштуу Мин-Чынар айылында жашылча өсүмдүктөрү күнөсканасы иштеп, тамчылытып сугаруу менен алма, өрүк жана курма бактары өстүрүлөт. Ош облусунун Кара-Суу районундагы Савай айыл аймактагы Таширов айыл чарба үрөөнчүлүк кооперативи 120 га айдоо жерине жогорку сапаттагы үрөөндөрдү колдонуп пахта 45 га, күзгү буудай 70 га, жүгөрү 5 га айдап натыйжалуулукка жетишүүдө. Ошол эле райондо “Асан-Ата” биогумус айыл чарба кооперативи, күнөсканасы менен, Кара-Суу мамлекеттик сорт сыноо участкасы жылына 100дон ашуун эгиндин сортун сыноодон өткөрүп, “Тагай-Ата” асыл тукум фермасы жылкы өстүрүп өзүн өзү толук каржылоонун негизинде иштеп жатышат. Мындай инновациялык ишмердүүлүк тажрыйбалары республикабызда көптөп саналат, аларды башка аймактарга жайылтуу айыл чарбасынын экономикасын туруктуу өсүшүнө оң таасирин тийгизет.

Эсептөөлөр көрсөткөндөй, дан өсүмдүктөрүнүн Чүй облусунда өндүрүштү натыйжалуу жайгаштыруу илимий-инновациялык ишмердүүлүктү арттырып, тармактарды оптималдуу түзүмү жана ресурстарды үнөмдөөчү технологияларды киргизүү менен айкалыштырганда, өндүрүштүн рентабелдүүлүгүн 24-25% га чейин жеткирүүгө болот.

Белгилей кетсек, азыркы убакта айрым алдыңкы чарбалар натыйжалуу иштеп жатышат. Алсак, 2008-жылы Кыргыз Республикасында Чүй облусунда ири сүт чарбалары Ысык-Ата районунда “Аталык”, Аламүдүн районунда айыл чарба кооператив “Ветка”, Сокулук районунда “Мусуенко” түзүлгөн. Учурда ар бир уйдан суткалык орточо сүттүн салмагы 25-30 кг түзүп натыйжалуу иштеп жатышат.

Мындай алдыңкы чарбалардагы тажрыйбалар жогорку продукттуу бодо мал асыл тукумдун өзөгү болуп калат. Ошондуктан өлкөдөгү асыл тукумдуу малдын үлүшүн көбөйтүү үчүн дагы, ата мекендик асыл тукумдардын генетикалык потенциалын жакшыртуу үчүн аргындаштыруунун жана селекциянын ички ресурстарынын эсебинен практика катарында колдонууга болот.

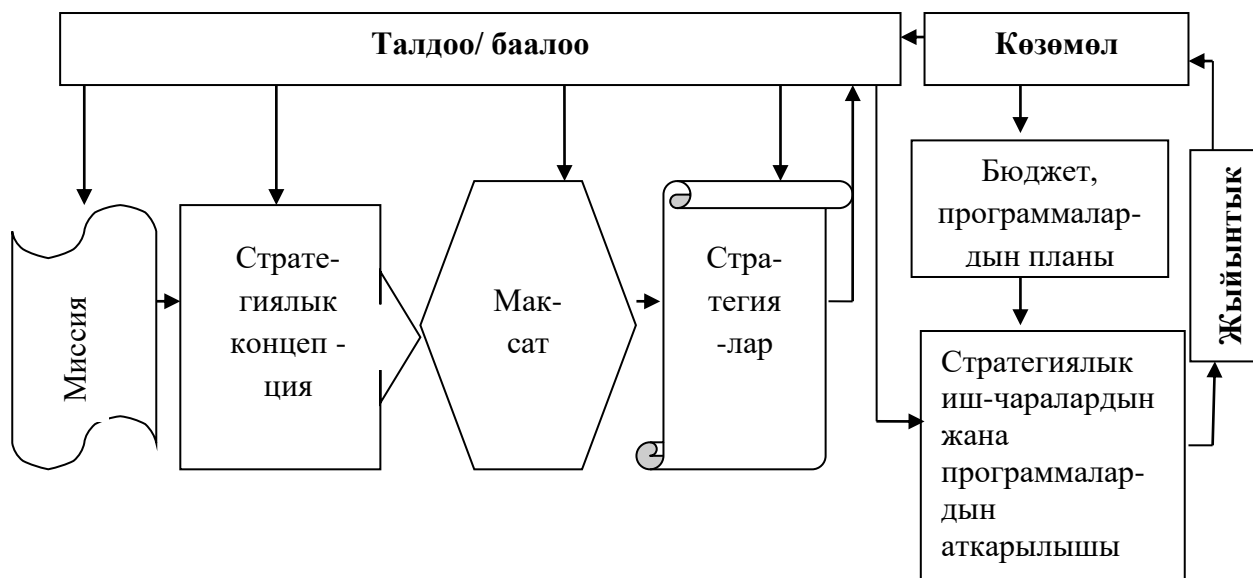
5.4 - сүрөт. Айыл чарбасын аймактык деңгээлде өнүктүрүүнүн инновациялык багыттагы рыноктук стратегиясы

Булак: автор тарабынан түзүлгөн.

Изилдөөнүн алкагында инновациялык процесстерди активдештирүүнүн жолдорунун бири - айыл чарбасын аймактык деңгээлде өнүктүрүүнүн инновациялык багытталган рыноктук стратегиясы иштелип чыкты (5.4 -сүрөт).

Айыл чарбасын өнүктүрүү стратегиясы 2022-2035-жылдарга аймактын айыл чарбасын өнүктүрүүнүн бирдиктүү стратегиялык планына органикалык түрдө бириктирилиши керек жана жер ресурстарынын натыйжалуу пайдалануу,

табигый-климаттык райондоштуруу, айыл чарбасынын абалын жакшыртуу, инвестицияларга жагымдуу шарттарды түзүү, инновациялык потенциалдын деңгээли жана башкаларды эске алынып, айыл чарбасында стратегияны иштеп чыгуу жана ишке ашыруу төмөнкү этаптарды камтыйт (5.5 –сүрөт)

5.5 -сүрөт. Айыл-чарбасында стратегияны иштеп чыгуу жана ишке ашыруу.

Булак: автор тарабынан түзүлгөн.

КРнын Министрлер кабинетине биз тараптан иштелип чыккан “2022-2035-ж.ж. айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн стратегиясын” кабыл алууну жана ишке ашырууну сунуштайбыз. Стратегия инновацияга жана инновациялык ишмердике, уюштуруу-экономикалык механизмдерин түзүүдөгү иш-аракеттерге артыкчылык берүүдө маанилүү ролду ойнойт.

Айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн стратегиясынын негизги максаты сапаттуу жаңы айыл чарба өндүрүшүн натыйжалуу өнүктүрүү болушу керек. Ушул максаттын негизинде төмөнкү милдеттер коюлат:

- өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүн, сапатын жогорулатуу жана мамлекеттик колдоо чараларын колдонуу менен азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу;
- сугат жерлеринде айыл чарба өндүрүмүнүн өз наркын төмөндөтүү;
- жерди, сугат сууну натыйжалуу жана сарамжалдуу пайдалануунун эсебинен айыл чарбасына жарактуу сугат жеринин аянтын көбөйтүү;
- мал чарбасын өнүктүрүүгө колдоо көрсөтүү;
- мал чарба азыктарынын өндүрүмдүүлүгүн жана сапатын жогорулатуу;
- эпизоотикалык туруктуулукту камсыз кылуу;
- айыл чарба өндүрүүчүлөрүн мамлекеттик колдоо;
- айыл чарбасынын тездетилген илимий-техникалык өнүгүүсүн камсыз кылуу;
- техникалык жаңылануунун өсүшү жана чарба субъектилеринин ЕАЭБге кошулуу шарттарына ылайыкташуусу.

“2022-2035-ж.ж. Айыл чарбасын өнүктүрүүнүн инновациялык стратегиясы” мамлекеттик инновациялык программа болгондуктан айыл чарбасына тиешелүү болгон бардык илимий изилдөөлөрдүн жана иштеп чыгуулардын комплексин, ошондой эле аларды ишке ашыруу боюнча уюштуруу-экономикалык иш чараларды камтыйт, ресурстар, аткаруучулар жана мөөнөттөр менен байланыштырылат.

Биздин изилдөөлөрдүн негизинде сунушталган “2022-2035-ж.ж. КРнын Айыл чарбасын өнүктүрүүнүн инновациялык стратегиясы”(№ ____ тиркеме) төмөнкү кыска, орто жана узакмөөнөттүү блоктордон турат:

- Кыска мөөнөттө 2022-2025-жж. - камтылган маселелер:
- 2022-2035-жылдарга Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын өнүктүрүү Стратегиясын бекитүү жөнүндө өлкө Президентинин жарлыгын кабыл алууну сунуштайбыз;
- айыл чарбасын өнүктүрүүнүн инновациялык стратегиясынын долбоорун Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетине сунуштоо;
- окуу борборун түзүү;
- дыйкан фермерлерди окутуу;
- айыл чарба ассоциацияларын түзүү;
- финансылык сабаттуулукту жакшыртуу;
- банктарды жана финансылык институттарды айыл чарбасын жеңилдетилген жолдор менен каржылоого капиталдаштыруу;
- жайыттардын азыктуулугунун жогорулатышы, инновациялык ишмердүүлүк, инвестиция тартууну жана мамлекеттик колдоону уюштуруу.
- кластердик методду өнүктүрүүнүн инновациялык багыттарын негиздөө жана иштеп чыгуу;
- экспортко чыгуучу айыл чарба өндүрүмүнүн көлөмүн аныктоо;
- экспортко чыгуучу айыл чарба товарларынын сапатын эл аралык деңгээлге жеткирүү үчүн иш чараларды уюштуруу;
- илимий-инновациялык айыл чарба технопаркын түзүүнүн инвестиция-инновациялык долбоорлорун түзүү жана бекитүү;
- соода логистикалык, транспорт логистикаларын салууну пландоо;
- Орто мөөнөттө 2026 -2030-жж. - камтылган маселелер:
- жаңы сорттордогу өсүмдүктөрдү тигүүнү улантуу;
- мал чарбасында жаңы кроссторду, породаларды чыгаруу менен илимий иштерди алып баруу;
- илимий-инновациялык айыл чарба технопаркын түзүүнүн инвестиция-инновациялык долбоорлорун инвестиция тартып ишке киргизүү;
- кластердик ыкманын өнүктүрүүнүн инновациялык схемасын түзүп ишке киргизүү;
- экспортко чыгуучу айыл чарба өндүрүмүнүн көлөмүн аныктап ЕАЭБ талаптарына ылайык келишимдерди аткаруу;
- экспортко чыгуучу айыл чарба товарларынын сапатын эл аралык деңгээлге жеткирип бажы көзөмөлүнөн өткөрүп экспортко жөнөтүү;

- соода логистикалык, транспорт логистикаларын борборлорду ишке киргизүү;
- узак мөөнөттө 2030 -2035-жж. - камтылган маселелер:
- Кыргызстанда өстүрүүчү өсүмдүктөрдүн жаңы түрлөрүн, сортторун бекитүү жана пайдалануу;
- Кыргызстанда багылуучу малдардын жана үй канаттууларынын породаларын, кроссторун аныктап аймактарга жайгаштыруу;
- айыл чарбасына керектүү болгон инфраструктураларды ишке толук киргизүү;
- кластердик ыкманы айыл чарбасына киргизип, агрардык рыноктун сапаттуу өндүрүмдөр менен камсыз кылуу;
- айыл чарба өндүрүмдөрүн экспортоонун көлөмүн жогорулатуу.

Айыл чарбасын өнүктүрүүнүн инновациялык стратегиясы кыска, орто жана узак мөөнөттүү блоктордо дыйканчылыктын жана мал чарбасынын дүн өндүрүм көлөмүн, сапатын жогорулатып, малдын жана үй канаттуулардын санынын, талааларда жана фермаларда түшүмдүүлүктүн өсүшүн, өздүк нарктын төмөндөшүн жана калкыбызды жумуш орундары менен камсыз кылууну көздөйт.

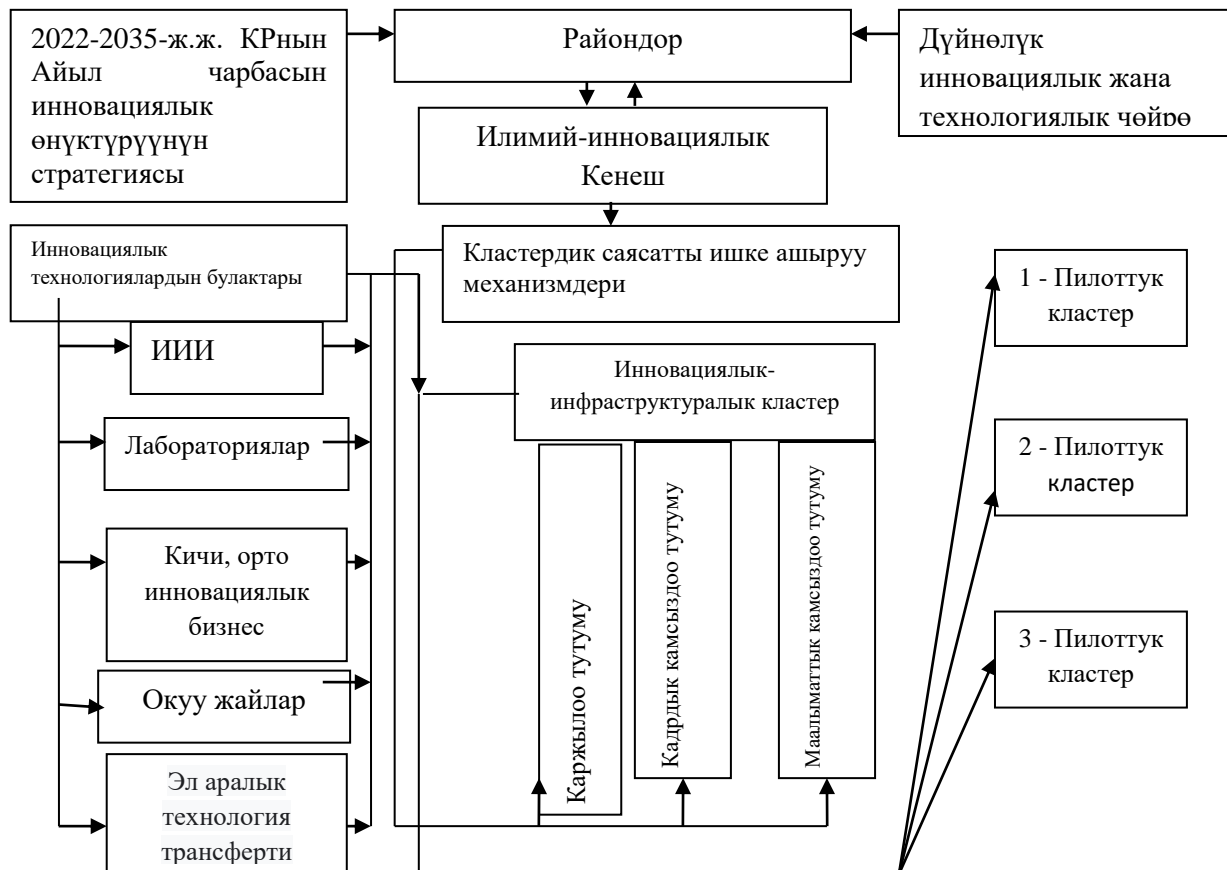
Инновациялык-инвестициялык негизде иштеген айыл чарба товар өндүрүүчүлөрдүн ассоциацияларынын болжолдуу модели (5.6 -сүрөт).

5.6 -сүрөт. Инновациялык-инвестициялык негиздеги айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн ассоциациясы

Булак: автор тарабынан түзүлгөн

Айыл чарбасын өнүктүрүүнүн инновациялык стратегиясында кластердик саясатты ишке ашыруу механизмдерин сунуштадык (5.7 -сүрөт).

5.7 -сүрөт. Айыл чарбасында инновациялык кластердик саясаттын аймактык модели.

Булак - автор тарабынан түзүлгөн.

Айыл чарбасынын уюштуруу-экономикалык механизмин мындан ары өнүктүрүү бул тармакта инновациялык кластердик саясатты ишке ашыруу менен байланышкан. Буга байланыштуу “Айыл чарбасында инновациялык кластердик саясаттын аймактык модели” иштелип чыкты жана ал агрардык сектордогу инновациялык саясатты ишке ашыруунун натыйжалуу механизми болушу күтүлөт.

ТЫЯНАКТАР

Диссертацияда иштелип чыккан теориялык, методологиялык жана практикалык жоболор айыл-чарбасынын натыйжалуу иштеши үчүн инновациялык өнүгүүсүнүн уюштуруу-экономикалык механизмин жана тармактын өнүгүү стратегиясын иштеп чыгуунун сапатын жакшыртууга багытталган көйгөйлөрдү изилдөө базасын толуктады.

КРдин айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүн изилдөөнүн негизинде инновациянын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, изилдөөнүн илимий жаңылыгы, илимий-изилдөө иштеринин коргоого сунушталган негизги маселелери, бул процесске тоскоол болгон көйгөйлөр жана аларды чечүүнүн жолдору аныкталды.

Диссертациялык иште КРдин айыл чарбасын мындан ары инновациялык өнүгүү жолуна өткөрүү, заманбап тармакталган инновациялык инфраструктураны түзүү, о.э. бул тармактын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн, экспорттук мүмкүнчүлүгүн жана натыйжалуулугун жогорулатуу жолуна өткөрө турган келечектүү милдеттерди тутумдуу чечүүнү жакшыртуу боюнча чаралардын толук тизмеси сунушталат.

Жогоруда айтылгандардан, төмөнкү тыянактарды чыгарсак болот:

1. Кыргызстан жакынкы келечекте коом үчүн зарыл болгон айыл чарба өндүрүмдөрүн көбөйтүүгө жөндөмдүү айыл чарба потенциалына ээ, бул эмгекти, жерди, сууну, техникалык, инвестициялык ресурстарды пайдаланууга илимий негизделген ыкмаларды иштеп чыгууну жана бул жаатта инновациялык иш-аракеттерди талап кылат.

Изилдөө көрсөткөндөй айыл чарбасында инновациялык өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгуу үчүн чет жана өлкөлүк ата мекендик окумуштуулардын илимий илимий эмгектери изилдөөнү теориялык жактан негиздөөгө жана тактоого жол ачты.

Азыркы учурда Кыргызстандын айыл чарбасы өнүккөн өлкөлөргө салыштырмалуу төмөн абалда болгону мамлекетибиздин экспорттук потенциалдын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу жана бул тармакта инновациялык ишкердүүлүктү мындан ары жогорулатуу аркылуу өнүгүүнү талап кылат.

2. Айыл чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүк боюнча АКШ, Канада, Япония, Евро биримдиги жана ЕАЭБ өлкөлөрүнүн (Казахстан, Өзбекистан) тажрыйбасын анализдөө менен Кыргызстанда айыл чарбасынын материалдык-техникалык базасы жана жалпы абалы заманбап өсүштөн бир кыйла калып жатканын байкаса болот. Республиканын бул тармагы башкаруунун жана уюштуруунун жаңы формаларын колдонууну, жаңы техника жана технологияны киргизүү аркылуу реконструкциялоону, мамлекет тарабынан ар тараптуу колдоону, маалыматташтыруу тутумунун болуусун, консультациялык кызматтарды уюштурууну, инновациялык өнүгүүнү каржылык жөнгө салуу аркылуу өнүктүрүүнү талап кылат.

3. Айыл чарбасында инновациялык процесстердин өнүгүү тенденциялары өлкөдөгү экономикалык кырдаал жана инновациялык климат менен түздөн-түз аныкталгандыктан, анын өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга багытталган айыл чарбасынын инновациялык саясатын жүзөгө ашырууда бул процесстердин агрардык сектордун өнүгүү темпине таасирин жөнгө салууда мамлекеттин орду чоң болуп саналат. Айыл чарбасында инновацияларга тосколдук кылуучу негизги факторлор аныкталып, инновацияларды киргизүүнү мамлекеттик колдоо, инновациялык саясатты калыптандыруу, стимулдаштыруу жана илимий-техникалык прогресстин

жетишкендиктерин кийирүүнүн принциптери жана механизмдери негизделип, инновациялык кластердик саясаттын аймактык модели иштелип чыкты.

4. Атаандаштык шартында айыл-чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүктүн абалын, өнүгүү тенденциясын жана багыттарын талдоо менен аны өнүктүрүү зарыл экендигин белгилеп кетебиз. Бул жаатта К.И. Скрябин атынданы Кыргыз улуттук агрардык университетинин алдында Агрардык инновация окуу борборун (АИОБ), өсүмдүктөрдүн генетикалык ресурстарын жакшыртуучу, ресурстарды үнөмдөөчү технологияларды, суу ресурстарын комплекстүү башкаруунун жана пайдалануунун илимий негиздери боюнча “Улуттук маалымат” тутумун, асыл тукум жана селекция чарбаларды өнүктүрүүдө мамлекеттик колдоо механизмин, айыл чарба өндүрүшүн мамлекеттик камсыздандыруу тутумун түзүү зарыл.

5. Айыл чарба өндүрүшүнүн туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу жана инфраструктура тутумун түзүү үчүн аймактык окуу борборлорун, инновациялык технопарктерди, соода логистикалык борборлорду жана кластердик негизде тармактардын интеграциясынын түзүмүн киргизүү зарыл жана өркүндөтүүнүн стратегиялык багыттарын аныктоо керек.

6. Жогоруда белгиленген көйгөйлөрдү эске алуу менен, инновациялык чөйрөнүн артта калгандыгын жоюу үчүн, инновациялык процесстерди ишке ашыруунун дүйнөлүк тажрыйбасын колдонуу менен, Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык жана илимий-техникалык өнүгүүсүнүн мүнөздөмөлөрүн жана тенденцияларын, анын инновациялык потенциалын, катышуучулардын өз ара аракеттенүү мүмкүнчүлүктөрүн аныктап, терең талдоонун негизинде мамлекеттик инновациялык саясатка интеграцияланган жана тутумдаштырылган шарттарда иштерди алып баруу керек.

7. Изилдөөнүн негизинде “2022-2035-жылдарга Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүү стратегиясын” сунуштайбыз. Стратегиялык багыттардын негизги өзөгү болуп соода логистикалык борборлорду түзүү, санарип экономикасынын элементтерин киргизүү; айыл чарбасында кооперативдик айыл чарба банкын түзүү; селекциялык асыл тукум мал, үрөн чарбачылыгын өнүктүрүү; тамак-аш өнөр жайы менен биргеликте иш алып баруу; жер кыртышынын асылдуулугун арттыруу жана пайдалануу; жаратылыш ресурстарын, өзгөчө жайыттарды натыйжалуу жана сарамжалдуу пайдалануу эсептелет.

Стратегияны ишке ашыруунун финансылык-экономикалык механизми, аймактык бирдиктүү информациялык жана координациялык борбору жана дыйкан фермерге инновациялык долбоорлорду квалификациялуу иштеп чыгуу жана аларды иш жүзүнө ашырууда "КыргызАгроИнновация" ААКмун түзүү сунушталат.

8. Айыл чарбасында инновациялык ишмердүүлүктү туруктуу алып баруу үчүн айыл чарба жерлерин толук жана натыйжалуу пайдалануу; илимий негизделген дыйканчылык тутумдарын иштеп чыгуу жана өнүктүрүү; ресурстарды үнөмдөөчү технологияларды киргизүү; селекциялык жана үрөнчүлүктү өнүктүрүү; мелиорацияны өнүктүрүү; кыртыштын асылдуулугун жогорулатуу; агрардык сектордун минералдык-сырьелук базасын

экономикалык жүгүртүүгө киргизүү; жаныбарларды жана үй канаттууларын багууда перспективдүү энергияны үнөмдөөчү технологиялды колдонуу; малды жана канаттууларды өзүбүздүн жана өнөр жай өндүрүшүнүн жогорку сорттогу тоюттары менен камсыз кылуу; адистештирилген чарбалардын базасында селекциялык-асыл тукум өндүрүү иштерин өркүндөтүү; айыл чарба өндүрүшүн илимий жактан негизделген адистештирүү ж.б. иш-чараларын жүзөгө ашыруу керек.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизми боюнча жүргүзүлгөн диссертациялык изилдөө төмөнкү сунуштарды жана сунуштамаларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берди:

1. Айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүү боюнча мол тажрыйбага ээ чет өлкөлөрдүн АКШ, Канада, Япония, Евро биримдиги жана ЕАЭБ өлкөлөрүнүн (Россия, Казахстан, Өзбекстан) алгылыктуу жактарын Кыргызстандын айыл чарба тармагында практикалоо зарыл;

2. Инновациялык ишмердүүлүктү мамлекеттик колдоо жана инновациялык саясатты калыптандыруу механизмдерин колдонуу сунушталат. Анын алкагында мамлекеттик инновациялык саясаттын приоритеттүү багыттарын ишке ашыруу жана мамлекеттик колдоо чараларын иштеп чыгып ишке ашыруу зарыл.

3. КРнын айыл чарбасынын азыркы абалын жана инновациялык компоненттеринин деңгээлин анализдөө жана баа берүү менен, К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин алдында Агрардык инновация окуу борборун (АИОБ), өсүмдүктөрдүн генетикалык ресурстарын жакшыртуучу, ресурстарды үнөмдөөчү технологияларды, суу ресурстарын комплекстүү башкаруунун жана пайдалануунун илимий негиздери боюнча “Улуттук маалымат” тутуму, асыл тукум чарбаларды өнүктүрүүдө мамлекеттик колдоо механизми, айыл чарба өндүрүшүн мамлекеттик камсыздандыруу тутуму сунушталат;

4. Айыл чарбасынын инновациялык туруктуу өнүгүүсүн камыз кылуу үчүн аймактарда окуу-кенеш берүү кызматтарын, инновациялык технопарктерди, тажрыйба өткөрүүчү чарбаларды жана кластердик негизде бири бири менен байланышкан тармактардын интеграциясынын түзүмүн уюштуруу максатка ылайыктуу;

5. Айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдин өнүктүрүүгө багытталган “2022-2035-ж.ж. КРнын айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн инновациялык стратегиясы” кабыл алынуусун жана аны ишке ашыруунун механизмдери, аймактык бирдиктүү информациялык жана координациялык борборун жана инновациялык долбоорлорду квалификациялуу иштеп чыгууда жана аларды иш жүзүнө ашырууда негизги борбор болуучу “КыргызАгроИнновация” ААКмун түзүүнү сунуштайбыз;

6. Айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн негизги багыттарынын тутуму түзүлүп, айыл чарбасында инновациялык кластердик саясаттын аймактык модели жана анын алкагында интеграцияланган тутумду уюштуруу сунушталат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. Токторов, К. К. Кластерные возможности совершенствования организации производства сельскохозяйственной продукции [Текст] / К. К. Токторов, Т. Ч. Култаев // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии». – 2013. – №1. – С. 25-28. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25955955>

2. Токторов, К. К. Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуудагы аудитордук кызматтын орду [Текст] / К. К. Токторов, Н. М. Ташиев // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – 2014. – 534-537 беттер.

3. Токторов, К. К. Развитие социально-экономического сотрудничества Китая и стран Центральной Азии [Текст] / К. К. Токторов, Т. Ч. Култаев // Таджикистан и современный мир. – Душанбе, 2016. – № 5. – С.116-122. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30508828>

4. Токторов, К. К. Роль и значение агропромышленного кластера в экономике страны [Текст] / К. К. Токторов, М. Ж. Абдиев // Экономика и бизнес. – Новосибирск, 2017. – № 4. – С.5-8. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29120293>

5. Токторов, К. К. Зарубежная практика повышения конкурентоспособности аграрного сектора [Текст]/ К. К. Токторов, К. Ш. Токтомаматов, М. Ж. Абдиев // Экономика и бизнес: теория и практика. – Новосибирск, 2017. – № 4. – С. 169-171. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27148540>

6. Токторов, К. К. Экономические механизмы развития интенсивного развития производства в сельском хозяйстве Кыргызстана в условиях интеграции [Текст] / К. К. Токторов, А. Мардалиева, М. Ж. Абдиев // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – Москва, 2018. – №9. – С.72-74. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35575667>

7. Токторов, К. К. Кыргыз Республикасынын ЕАЭБ ге интеграциялануу шартында мал чарбачылыгынын продукцияларын өндүрүүнүн абалы жана аны өркүндөтүү жолдору [Текст] / М. Ж. Абдиев, К. К. Токторов // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран ЦА. – 2019. – № 4. – 8-15 беттер. <https://elibrary.ru/item.asp?id=42421955>

8. Токторов, К. К. Опыт зарубежных стран по инновационной активности субъектов сельского хозяйства [Текст] / К. К. Токторов, А. Баатыр уулу, А. Г. Маметова // Актуальные вопросы современной экономики. – Махачкала, 2020. – № 3. – С.116-125. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42784431>

9. Токторов, К. К. Управление и повышение эффективности аграрного производства Кыргызской Республики [Текст] / К. К. Токторов, Ж. А. Бекбоева // Актуальные вопросы современной экономики. – Махачкала, 2020. – № 3. – С.105-115. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42784430>
10. Токторов, К. К. Обеспечение продовольственной безопасности Кыргызской Республики на основе развития сельского хозяйства [Текст] / К. К. Токторов, М. Ж. Абдиев, А. Баатыр уулу // Актуальные вопросы современной экономики. – Махачкала, 2020. – № 2. – С.303-310. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42625829>
11. Токторов, К. К. Айыл-чарба ишканаларын башкаруу механизминин натыйжалуу иштөөсүнүн илимий негиздери [Текст] / К. К. Токторов, Г. К. Кантороева, А. Баатыр уулу // Alatoo Academic Studies. – 2020. – № 2. – 163-171 беттер. <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=44236683>
12. Токторов, К. К. Евразиялык экономикалык биримдиктин шартында Кыргызстанда кант өндүрүүнүн абалы жана аны өнүктүрүү [Текст] / М. Ж. Абдиев, К.К.Токторов, А. Баатыр уулу // Alatoo Academic Studies. – 2020. – № 1.– 165-171 беттер. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42931458>
13. Токторов, К. К. Кыргыз Республикасынын агро-өнөр жай комплексинин атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун инновациялык негиздери [Текст] / К. К. Токторов, М. Ж. Абдиев, А. Ж. Бекбоева // Вестник ОшГУ. – 2020. – № 1. – 285-291 беттер. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43068396>
14. Токторов, К. К. Айыл-чарба кооперативдеринде бюджеттештирүү тутумун колдонуу жана өркүндөтүү жолдору [Текст] / К. Ш. Токтомаматов, К. К. Токторов, К. А. Мамашов // Научные исследования в КР. – 2021. – №2. – 51-61 беттер.
15. Токторов, К. К. Управление и прогнозирование будущих тенденций инновационной деятельности аграрного сектора Кыргызской Республики [Текст] / К. К. Токторов, К. А. Мамашов, Б. М. Мамытов // Alatoo academic studies. – 2020. – №3. – С. 277-288. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44451188>
16. Токторов, К. К. Пути повышения эффективности перерабатывающих предприятий сельскохозяйственной продукции в Кыргызской Республике [Текст] / К. К. Токторов, Т. Ч. Култаев // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран ЦА. – 2020. - №3 (30). – С 77-82. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44185783>
17. Токторов, К. К. Трудовые ресурсы сельского хозяйства и их роль в повышении эффективности производства [Текст] / Г. К. Кантороева, К.К.Токторов, Ж. С. Абдырахманова // Экономика и бизнес: теория и практика. – Новосибирск, 2020. – № 5-3(63). – С.22-26. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42969630>
18. Токторов, К. К. Экономикалык интеграция шартында эт азыктарынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу жолдору [Текст] / М. Ж. Абдиев,

А. Г. Маметова, К.К.Токторов // Alatoo academic studies. – 2020. – №1. – 178-188 беттер. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42931460>

19. Токторов, К. К. Кыргыз Республикасында айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн негизги багыттары [Текст]/ К. К. Токторов, М. Ж. Абдиев, Г. Р. Уметалиева // Вестник КНАУ им. К. И. Скрябина. – 2021. – № 2. – 310-317 беттер. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46179835>

20. Токторов, К. К. Состояние и перспективы развития рынка лизинговых операций Кыргызской Республики [Текст] / К. К. Токторов, Г. Б. Ташкулова, Н. А. Абдуллаева // Актуальные вопросы современной экономики. – Москва, 2021. – №2. – С.309-317. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44791996>

21. Токторов, К. К. Кыргыз Республикасында инновациялык экономиканы өнүктүрүүдө мамлекеттин ролу [Текст] / К. К. Токторов, А. К. Джумабаев, Ш. А. Жамалов // Вестник КНАУ им.К.И.Скрябина. – 2021. – № 2 (56). – 381-388 беттер. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46179835>

22. Токторов, К. К. Ensuring the Competitive Advantage of the Agricultural Sector of Kyrgyzstan (Case Study of Cultivation, Processing, and Marketing of Plum) [Текст] / К. К. Токторов, С. Т. Умаров, К. М. Маатов // Sustainable Agriculture. Environmental Footprints and Eco-design of Products and Processes. – Germany, 2022. –Р. 113-138. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-16-8731-0_12

Токторов Кубаныч Кадырмаматовичтин 08.00.05 - экономика жана эл чарбасын башкаруу адистиги боюнча экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу «Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизми» темасындагы диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Ачкыч сөздөр: айыл чарбасы, инновация, инновациялык ишмердүүлүк, илимий-техникалык прогресс, инновациялык өнүктүрүү, атаандаштык жөндөмдүүлүк, уюштуруу-экономикалык механизм.

Изилдөөнүн объектиси: КРнын айыл чарбасы.

Изилдөөнүн предмети: айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизми.

Изилдөөнүн максаты: КРнын айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдин жана тармактын өнүгүү стратегиясын иштеп чыгуунун сапатын жакшыртууга багытталган теориялык-методологиялык негиздерди жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөө методдору: экономикалык-статистикалык, экономикалык-математикалык, монографиялык, системалык жана ситуациялык анализдөө, салыштыруу-аналитикалык, эсептик-конструктивдик, божомолдоо ыкмалары.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы катары айыл-чарбасынын инновациялык өнүгүүсүн камсыз кылууга багытталган теориялык, методикалык жана практикалык жактан сунуштарды иштеп чыгуу эсептелет.

Алынган натыйжалар: ата мекендик жана чет өлкөлүк окумуштуулардын теориялары жана методикалары изилденди жана жалпыланды; чет өлкөлүк тажрыйбалардын алгылыктуу жактарын Кыргызстанда пайдалануу жолдору көрсөтүлдү; айыл чарбасында инновацияларды мамлекеттик колдоо, стимулдаштыруу механизмдери негизделди; айыл чарбасынын азыркы абалын талдоо, анын өнүгүү көйгөйлөрүн аныктоо менен өркүндөтүү жолдору сунушталды; окуу борборлорун, технопарктерди, соода логистикалык борборлорду түзүү жана кластердик интеграция түзүмү негизделди; экономикалык-математикалык методдорду колдонуу менен айыл чарбасынын негизги көрсөткүчтөрүнүн божомолу түзүлдү; аймактарда жаңы жумуш орундарын түзүүчү кластердик инновациялык түзүмдөр белгиленди; айыл чарбасынын инновациялык өнүгүү стратегиясы сунушталды.

Колдонуу деңгээли: Алынган натыйжалар конкреттүү сунуштар деңгээлине жеткирилди жана КРнын мамлекеттик органдары жана башка тараптар тарабынан колдонулушу ыктымал.

Колдонуу жааты: Тыянактар, сунуштар жана практикалык нускамалар, иштелип чыккан жоболор айыл чарбасынын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылып, анын натыйжалуулугун арттырат. Узак мөөнөттүү иш-чараларды иштеп чыгууну өркүндөтүү үчүн илимий негиз катары кызмат кылышы мүмкүн, ошондой эле аналитикалык иштелмелерде жана жогорку окуу жайларында тиешелүү предметтерди окутууда, илимий изилдөө иштеринде колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Токторова Кубаныча Кадырмаматовича на тему: «Организационно-экономический механизм инновационного развития сельского хозяйства Кыргызской Республики» на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством

Ключевые слова: сельское хозяйство, инновация, инновационная деятельность, научно-технический прогресс, инновационное развитие, конкурентоспособность, организационно-экономический механизм.

Объект исследования: сельское хозяйство КР.

Предмет исследования: организационно-экономический механизм инновационного развития сельского хозяйства.

Цель работы: разработка теоретико-методологических основ и практических рекомендаций, направленных на улучшение качества разработки организационно-экономического механизма инновационного развития сельского хозяйства КР и стратегии развития отрасли.

Методы исследования: экономико-статистический, экономико-математический, монографический, системный и ситуационный анализ, сравнительно-аналитический, расчетно-конструктивный, прогнозный методы.

Научная новизна исследования заключается в разработке теоретических, методических и практических рекомендаций в области обеспечения инновационного развития сельского хозяйства.

Полученные результаты: изучены и обобщены теории и методики отечественных и зарубежных ученых; обосновано применение приоритетных сторон зарубежной практики в Кыргызстане; обоснованы механизмы государственной поддержки, стимулирования инноваций в сельском хозяйстве; предложены пути совершенствования инновационной деятельности в сельском хозяйстве на основе анализа его современного состояния, проблем развития; обосновано создание учебных центров, технопарков, торгово-логистических центров и кластерной интеграционной структуры; составлен прогноз основных показателей сельского с применением экономико-математических методов; выделены кластерные инновационные структуры, создающие новые рабочие места в регионах; предложена стратегия инновационного развития сельского хозяйства.

Рекомендации по использованию: полученные результаты доведены до уровня конкретных рекомендаций и могут быть применены государственными органами КР и другими сторонами.

Область применения: выводы, предложения и практические руководства, разработанные положения обеспечивают устойчивое развитие сельского хозяйства, повышают его эффективность. Могут служить в качестве научной основы для совершенствования разработки долгосрочных мер, а также могут быть использованы в аналитических разработках и преподавании соответствующих предметов в высших учебных заведениях, в научно-исследовательских работах.

RESUME

**Toktorov Kubanych Kadyrmamatovich dissertation of on the topic:
"Organizational and economic mechanism of innovative development of
agriculture in the Kyrgyz Republic" for the degree of Doctor of Economics in
the specialty 08.00.05 - economics and national economy management**

Keywords: agriculture, innovation, innovation activity, scientific and technological progress, innovative development, competitiveness, organizational and economic mechanism.

Object of study: agriculture of the Kyrgyz Republic.

Subject of study: organizational and economic mechanism of innovative development of agriculture.

The purpose of this dissertation development of theoretical and methodological foundations and practical recommendations aimed at improving the quality of the development of an organizational and economic mechanism for the innovative development of agriculture in the Kyrgyz Republic and an industry development strategy

Research methods: economic-statistical, economic-mathematical, monographic, systemic and situational analysis, comparative-analytical, calculation-constructive, predictive methods.

The scientific novelty of the research lies in the development of theoretical, methodological and practical recommendations in the field of ensuring the innovative development of agriculture.

The results obtained and their novelty: theories and methods of domestic and foreign scientists were studied and generalized; , the application of priority aspects of foreign practice in Kyrgyzstan is justified; substantiated the mechanisms of state support, stimulation of innovations in agriculture; proposed ways to improve innovation in agriculture based on the analysis of its current state, development problems; justified the creation of training centers, technology parks, trade and logistics centers and a cluster integration structure; a forecast of the main indicators of agriculture was made using economic and mathematical methods; cluster innovative structures that create new jobs in the regions have been identified; the strategy of innovative development of agriculture is offered.

Recommendations for use: the results obtained have been brought to the level of specific recommendations and can be applied by the state bodies of the Kyrgyz Republic and other parties.

Scope: conclusions, proposals and practical guidelines, developed provisions ensure the sustainable development of agriculture, increase its efficiency. They can serve as a scientific basis for improving the development of long-term measures, and can also be used in analytical development and teaching of relevant subjects in higher education institutions, in research work.

Форматы 60x84 1/16
Офсет кагазы. «Times» жасалгасы. Көлөмү 2,5 б.т.
Офсет басмасы. Нускасы 100 даана.
М. Рыскулбеков атындагы КЭУнун басмаканасында чыгарылган
720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көч., 58